

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav slavistických a východoevropských studií

Slavistika všeobecná a srovnávací

Vanda Vicherková

**Substantivní nominalizace na *-ní/-tí*
v češtině, slovenštině a ruštině**

**Substantive Nominalizations *-ní/-tí* in
Czech, Slovak, and Russian**

Diplomová práce

vedoucí práce – PD Dr. phil. Markus Giger

2008

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny využité prameny a literaturu.

V Praze, 1. 9. 2008

Ráda bych poděkovala Doc. Markusu Gigerovi za ochotu a trpělivost při vedení této diplomové práce.

Obsah

0 Úvod	2
1 Nominalizace	4
2 Slovo tvorba	11
3 Morfologie verbálních substantiv	19
4 Syntax nominální skupiny jako výsledku nominalizace.....	36
5 Závěr	50
Literatura	53
Résumé	57

0 Úvod

Verbální substantiva na *-ní/-tí* se jsou to široce rozšířený starobylý všeslovanský jev.¹ Jejich existence byla podpořena staroslověnskými a církevněslovanskými vlivy, avšak pouze z těchto vlivů nevyplývají, jsou geneticky vlastní všem slovanským jazykům.² Původně se tato deverbativa tvořila z tvaru participia perfecti (praeteriti) passivi (na *-n-/-t-*), tato genetická spojitost však byla ve slovanských jazycích už v raných dobách přerušena. To je doloženo velkým množstvím verbálních substantiv derivovaných od sloves, která toto participium (na *-n-/-t-*) nikdy netvořila – od sloves stavových, nepřechodných (např. *byť/bytie/быть* od slovesa *být/byť/быть*), obvykle se participium na *-n-/-t-* netvoří ani od sloves neosobních, zejména nedokonavých (*hřmět – hřmění; bolet – bolení*), a často ani od sloves reflexivních. Podstatná jména slovesná se naproti tomu tvoří od velice širokého spektra sloves: od imperfektiv i perfektiv, od sloves prefigovaných, od reflexivních sloves, od intransitiv – sloves pohybu i sloves fyzického či psychického stavu. Tvoří se nejpravidelněji ze všech slovotvorných odvozenin slovesa.³

V této práci nás budou verbální substantiva v češtině, slovenštině a ruštině zajímat z hlediska syntaktického. Chápeme je jako jádro syntaktické skupiny, která je formálně sice skupinou nominální, avšak funkčně kopíruje syntax skupiny, jejímž jádrem je sloveso ve tvaru VF, tedy predikát ve svém primárním vyjádření.

Pokusíme se vysvětlit, jak si představujeme fungování verbálního substantiva z hlediska syntaxe, a to jako nominalizovaného predikátu. Jelikož jsou verbální substantiva „hybridním“ prvkem, z mnoha hledisek stojícím mezi substantivem a slovesem nejen funkčně, ale i

¹ Duřewiczowa (1976), s. 42.

² To dokládá jejich přítomnost i v nářečích slovanských jazyků, která staroslověňštinou či církevní slovanštinou nebyla ovlivněna. Viz Duřewiczowa (1979), s. 41.

³ Řeší se proto i otázka, jde-li skutečně o samostatné lexémy vzniklé slovotvornými postupy a nepatří-li podstatná jména slovesná do paradigmatu slovesa jako jeden z neurčitých slovesných tvarů. Toto zařazení verbálního substantiva ke slovesným tvarům je tradiční v bohemistice a slovakistice, zejména ve starších mluvnicích, pro ruštinu se tak nepojímá (ztrácí některé morfologické kategorie slovesné, oproti češtině a slovenštině se jeho spjatost se slovesem pociťuje jako slabší). V gramatikách, které tento problém explicitně neprobírají, jsou verbální substantiva řazena ke slovesu (z novějších MČ II – zde však primárně z funkčního pohledu, Morfológia slovenského jazyka, Slovenská gramatika); studie či monografie (Dokulil (1982), Soták (1978)), které tuto otázku řeší, docházejí k tomu, že zahrnovat verbální substantiva do paradigmatu slovesa není vhodné, podobně Isačenko (Grammaticeskij stroj I, s. 48) této otázce věnuje pozornost a zařazení ke slovesu odmítá, a to nejen pro ruštinu, ale i pro slovenštinu. Zařazení verbálních substantiv do slovesného paradigmatu se explicitně věnuje i Kopečný (1958, s. 132), jako jeho součást je však ponechává.

formálními vlastnostmi, projdeme i způsob jejich odvozování a jejich morfologické vlastnosti. V závěru se vrátíme k původnímu tématu, syntaktickému chování verbálního substantiva, a pokusíme se zachytit základní rysy jeho valence, která se opět nachází na pomezí mezi valencí slovesnou a substantivní. Každou z těchto charakteristik verbálního substantiva se snažíme uvést v kontextu konkrétní problematiky.

Teoretické předpoklady i konkrétní zjištění ověřujeme na materiálu spisovné češtiny, slovenštiny a ruštiny, jak nám ho poskytují korpusy těchto jazyků: korpus SYN2005 Českého národního korpusu, korpus Prim-3.0 Slovenského národního korpusu a Osnovnoj korpus Národního korpusu ruského jazyka.

1 Nominalizace

1.0 Nejprve se pokusíme objasnit, jak chápeme nominalizaci a vztah této syntaktické operace k predikaci. Nominalizovaná struktura, která je sekundárním vyjádřením predikace, může mít různou podobu. Základní typy nominalizovaných struktur se zde pokusíme v krátkosti představit. Jedním z nich jsou výsledky substantivní nominalizace, tedy predikační struktury založené na deverbálním substantivu s významem děje.

1.1 Jednotlivé složky situace (sémantické participanty) sdělované jazykovým projevem jsou usouvztažňovány (sémantickým) predikátem. Sémantický predikát vyjádřený určitým tvarem slovesa (VF) má vedle této usouvztažňovací funkce ještě funkci aktualizační, tj. vyjadřuje vztah mezi sdělovanou skutečností (obsahem) a realitou promluvvé situace a také vztah mluvčího k tomu, co sděluje; tyto vztahy zakládané predikátem se nazývají predikace⁴. Struktura založená na predikátu vyjádřeném VF je struktura větná. Vedle tohoto primárního vyjádření (VF) však může sémantický predikát vystupovat i v jiných formách: a to jiných z morfologického hlediska, tj. jako neurčité tvary slovesa, i z hlediska slovnědruhového.⁵ Predikace tak může být ztvárněna „nevětně“.

Taková nevětná realizace predikátu je výsledkem nominalizace. V užším smyslu se termínem nominalizace označují operace, jejichž výsledkem je jmenné (nominální) vyjádření predikace – dějové substantivum či adjektivum.

1.2 Nominalizace je tedy proces, syntaktická operace, při níž je primární větné vyjádření predikace (predikát ve formě VF) nahrazeno syntaktickou skupinou dominovanou jménem. Takto nominálně vyjádřený predikát ztrácí aktualizační významy (i gramatické kategorie), které byl schopen vyjadřovat při ztvárnění ve formě VF – proto se o nominalizaci mluví jako o procesu deaktualizačním. Nominalizovanému predikátu (tj. takovému, který prošel nominalizací) však zůstávají funkce usouvztažňovací a nemění se ani jeho (lexikální)

⁴ Užití termínu predikace však komplikuje i v jazykovědě různost jeho pojetí: velmi zjednodušeně jde o to, do jaké míry je tento termín převzatý z logiky „zabarven“ jazykovědně. Moje hrubá představa by byla, že predikace logická (sémantická) představuje onu složku usouvztažňovací (predikát + jeho argumenty), více jazykovědný obsah termínu predikace by pak zahrnoval navíc i složku aktualizační (čas + modus). Predikace vyjádřená verbem finitem by zahrnovala obě složky, „nevětné“ predikáty by mohly zakládat vztah predikace pouze v logickém pojetí, jako organizátory a usouvztažňující řídicí členy.

⁵ MČ III, s. 35.

sémantika. (Tuto operaci bychom si mohli představit například pomocí modelu funkčního generativního popisu jazyka: v hloubkové struktuře, na tektogramatické rovině, zůstává stále jedna situace, stále tatáž predikace (1 „zápis“), na povrchové rovině morfematických reprezentací může přitom být realizována nejen jako predikace s VF, ale také jako nevětná struktura s predikátem nominalizovaným.)

Nevětná struktura s nominalizovaným predikátem je ve srovnání s vyjádřením predikátu ve formě VF sekundární. Zpravidla se nevyskytuje samostatně, ale jako tzv. druhé sloveso, tj. vyjádření dalšího sémantického predikátu, který kompletuje či determinuje některý z výrazů větné struktury založené na VF⁶ („prvním predikátu“). Jinými slovy, participant sémantického predikátu vyjádřeného VF (nebo součást participantu nebo jiný, nekonstitutivní komponent větné struktury) má propoziční charakter⁷, jeho základem je další sémantický predikát. Větná struktura tak obsahuje dva (či i více) sémantické predikáty, navzájem hierarchizované. Jeden z nich je vyjádřen jako VF a konstituuje tuto větnou strukturu, druhý je do této základové větné struktury začleněn.

Ve vyjádření „druhého predikátu“ (druhého slovesa) si konkurují vyjádření nevětné, nominalizované, a vyjádření vedlejší větou. Vedlejší věta je začleněna do stavby hlavní věty v hypotaktickém souvětí, predikát ve vedlejší větě je tedy podřízen predikátu věty hlavní (případně jinému větnému členu: např. přívlastkové vedlejší věty), a věta vedlejší je tak „degradována“ na pouhý větný člen⁸ – stále ale obsahuje predikát ve formě VF. Naproti tomu nevětné vyjádření sémantického predikátu nezakládá další větnou strukturu, ztrácí totiž v menší (neurčité tvary slovesné) či větší (výsledky nominalizace v užším smyslu) míře aktualizační vlastnosti obsažené ve vyjádření VF; stejně jako vedlejší věta je dominováno „hlavním“ predikátem věty vyjádřeným VF (či jiným členem této věty) a tvoří větný člen větné struktury založené na VF. Oproti ztvárnění druhého slovesa ve větě podřízenou vedlejší větou tento způsob dovoluje tvořit věty obsahující více než jeden (sémantický) predikát.

1.3 Z hlediska sémantiky textu a stylistiky je nominalizace jedním z typů syntaktické kondenzace. Jako motivace pro nominalizování větné struktury se uvádí snaha o úspornější vyjádření a možnost umístit větší množství informačních hodnot do rámce věty, a tedy

⁶ PMČ, s. 556.

⁷ Daneš (1985), s. 114.

⁸ Daneš (1985), s. 115.

možnost obsadit souvětné schéma ještě dalšími vztahy, jako důsledky na druhé straně útlum dějové dynamičnosti původní výpovědi a implikovanost některých informačních hodnot oproti větnému vyjádření predikátu (například potlačení časové specifikace děje – kvůli již zmiňované ztrátě aktualizačních významů nebo některého ze sémantických participantů situace – kvůli specifickým vlastnostem jmenné valence).⁹ Výsledkem nominalizačních procesů je hierarchizovanost dějů.

1.4 Jak jsme již zmínili, primárním ztvárněním sémantického predikátu je sloveso ve tvaru VF, vyjadřujícím aktualizační kategorie a vytvářejícím pozice pro svá doplnění (sémantické participanty). Primárním ztvárněním propozice je tedy větná struktura. Sémantický predikát je však možné ztvárnit i jinak než ve formě VF, propozice je pak vyjádřena nevětnou strukturou. Nominalizace v širším smyslu, tedy proces vedoucí k nevětnému ztvárnění propozice, může mít různé výsledky. Větná struktura založená na VF je při nominalizaci nahrazena syntaktickou skupinou, jejímž konstitutivním prvkem je některý z neurčitých tvarů slovesa – infinitiv, participium či přechodník – nebo dějové substantivum¹⁰ (tehdy jde o nominalizaci v užším smyslu nebo též o substantivní nominalizaci).

Neurčité slovesné tvary jako výsledek nominalizace větné struktury s predikátem vyjádřeným VF se vyskytují v češtině, slovenštině i ruštině. Jde o participia, přechodníky (a s nimi související verbální adjektiva) a infinitiv. Ve srovnání s určitými tvary slovesa nejsou tvary neurčité schopny vyjadřovat všechny kategoriální gramatické významy – chybí jim zejména vyjadřování aktualizačních kategorií způsobu, času a osoby a čísla.¹¹ Transformovaná struktura s predikátem vyjádřeným neurčitým tvarem slovesa je tak oproti původní větné struktuře (s VF) deaktualizovaná.¹²

1.4.1 Infinitiv je neohebný základní tvar slovesa, představuje sloveso jako lexém. Z gramatických významů slovesa vyjadřuje pouze slovesný rod (infinitiv pomocného *být* + pasivní participium plnovýznamového slovesa) a vid (a další odstíny průběhu slovesného děje), ostatní není schopen formálně vyjádřit. Slovesné kategorie se v něm pocítují jako latentní.¹³ Vedle širokého uplatnění v analytických slovesných tvarech¹⁴ (opisné futurum

⁹ PMČ, s. 752n.

¹⁰ Karlík (2000), s. 81. Karlík zde ovšem uvádí dějové substantivum mezi neurčitými tvary slovesa.

¹¹ Gramatické kategorie slovesa srov. zde v kap. 3.1.

¹² MČ 3, s. 35.

¹³ MSJ, s. 462.

nedokonavých sloves, modální a fázové konstrukce a další, kde figuruje jako vyjádření plnovýznamového slovesa, lexikální složka analytického tvaru vedle nositele morfologických významů – časovaného pomocného slovesa) se infinitiv objevuje právě v syntagmatech ve funkci nevětného ztvárnění predikace, jako jádro sekundární predikace ve větě s primární predikací založenou na VF. Tato nominalizace, jejímž výsledkem je infinitiv, se nazývá také infinitivizací věty¹⁵; je patrně nejbližší nominalizací dějovým podstatným jménem. Infinitiv zachovává valenční rámec, jaký má „jeho“ odpovídající VF, je u něj pouze blokováná subjektová valence. Infinitiv však implikuje sémantický vztah k subjektu.¹⁶

1.4.2 Podobně jako infinitiv i participiu se vyskytuje nejen v syntaktické funkci, ale i jako součást složených tvarů slovesných (např. pro vyjadřování indikativu opisného pasiva a minulého času). Na rozdíl od infinitivu je ale participium jednak citlivější k vyjadřování gramatických významů, jednak (a proto) má bohatší repertoár výrazových prostředků. Ve staroslověnštině je dochován téměř symetrický systém participií: participium přezenta aktiva „*nt-ové*“; participium přezenta pasiva na *-m-*; participium perfekta aktiva na *-l-*¹⁷; participium perfekta pasiva na *-n-/-t-* a participium préterita aktiva „*s-ové*“.¹⁸ Do dnešní doby se tento systém změnil: pasivní *m-ové* participium v češtině a slovenštině zaniklo (dochováno jen jako omezená skupina adjektiv typu *vidomý*, *vědomý*), v ruštině je sice jako přičestí dochováno, avšak se silně omezenou produktivností a knižním příznakem¹⁹; *l-ové* přičestí se v češtině neskloňuje a používá se ho pouze k tvoření složených tvarů slovesa, v ruštině a slovenštině má tutéž funkci a stejné formální chování, mezi participii se však v mluvnicích často ani neuvádí²⁰, užívají se také jeho adjektivizované tvary (typu *spadlý*); pasivní přičestí na *-n-/-t-* zůstalo zachováno v češtině, ruštině i slovenštině, velmi častý je jeho přechod k adjektivům a také často ztrácí pasivní význam (a konkuruje tak tvarům původem *l-ového* participia: slovenský archaismus *zmrzlý* je dnes nahrazován typem *zmrznutý*²¹); *s-ové* participium je

¹⁴ Jinak řečeno jako součást složeného slovesného přísudku, srov. Ružička (1956), s. 46nn. Složený tvar ale nemusí být nutně ve funkci přísudku.

Některé konstrukce jsou na pomezí mezi syntagmatem, kde infinitiv vyjadřuje druhý predikát vedle predikátu ve formě VF, a gramatickým (gramatikalizovaným) analytickým slovesným tvarem.

¹⁵ MČ 3, s. 230.

¹⁶ Hrabě (1964), s. 33n.

¹⁷ To se však vyskytuje pouze ve složených slovesných tvarech.

¹⁸ Srov. Večerka (1984), s. 146–155. Stejný systém se rekonstruuje pro praslovanštinu, srov. Lamprecht (1987), s. 108–110.

¹⁹ Isačenko 2, s. 547.

²⁰ Označuje se jako „tvary na *-l-*“. Např. Isačenko 2, s. 424n., MSJ, s. 474. Slovenská gramatika (1968) je uvádí jako „přičestí s příponou *-l* (*l-ové* participium)“ (s. 278).

²¹ MSJ, s. 500.

v češtině, ruštině a slovenštině knižní a nepříliš frekventované, existuje i jeho adjektivizovaná podoba.

Příčestí vyjadřují ze slovesných gramatických kategorií vid a rod, z kategorií jmenných kongruenční číslo, rod a životnost, skloňují se jako adjektiva. Z českých příčestí, tedy *l*-ového a *n-/t*-ového, toto platí pouze o *n-/t*-ovém příčestí, které navíc může rozlišovat složené a jmenné tvary. Ve slovenštině se navíc oproti češtině vyskytuje aktivní přítomné příčestí na *-úci/-iaci* (původní slovanské *nt*-ové participium, v češtině je jeho ekvivalent chápán jako adjektivizované participium *-oucí/-ící*) a minulé na *-vší* (původní *s*-ové participium, v češtině opět pouze jako adjektivizované). Ruština má zachována všechna staroslověnská (praslovanská) příčestí. Participii a jejich adjektivizovanými tvary je možné nominalizovat zejména vedlejší větu vztaznou (aktivní participium či departicipiální adjektivum za předpokladu, že relativum je v nominativu: *člověk(vidím člověka), který čte knihu* > *člověk(vidím člověka) čtoucí(čtoucího) knihu*²²). Zůstává u nich zachován valenční rámec slovesa, jaký má příslušné VF.

1.4.3 Dalším typem nominalizovaného predikátu je jeho vyjádření ve tvaru přechodníku. Úzce souvisí s příčestími, jeho funkce je však trochu jiná. Přechodník je chápán jako neúplně adverbializovaný slovesný tvar. V češtině a slovenštině je přechodník spíše okrajový slovesný tvar se stylistickým příznakem knižnosti až archaičnosti.²³ V ruštině jde naopak o živou a často užívanou kategorii.²⁴ České přechodníky jsou se subjektem kongruentní, vyjadřují jmenné číslo a jmenný rod,²⁵ ve slovenštině a ruštině jsou to neohebné tvary, ve všech třech jazycích vyjadřují slovesné kategorie vidu a relativní časové významy.²⁶ Slovesný rod je u přechodníku primárně aktivní, málo frekventované, archaické, ale možné jsou složené tvary pasivní (pomocné sloveso *být* ve tvaru přechodníku s pasivním participiálním tvarem

²² Karlík (2000), s. 84n. Jak je vidět i na příkladu, v češtině se jako nominalizátory uplatňují spíše adjektivizovaná participia než vlastní příčestí. Situaci komplikuje zmíněné zdvojení formy příčestí pasivního, které by pro nominalizaci přicházelo v úvahu: frekventovanější dlouhé (složené) tvary jsou homonymní s adjektivizovaným příčestím: *čten – čtený* (= part.); *čtený* (= adj.).

²³ PMČ, s. 337, MSJ, s. 489n.

²⁴ Žaža (1999), s. 43.

²⁵ Tři kodifikované tvary pro singulár maskulina, singulár feminina a neutra a pro plurál všech rodů se však v běžném jazykovém projevu právě kvůli malé frekvenci přechodníků často nerozlišují.

²⁶ Isačenko (2, s. 534nn.) a podle něj i Hrabě (1964, s. 50n.) pro ruštinu, slovenštinu i češtinu stanovují jako určující pro časové významy přechodníků nikoli slovesný kmen, od něhož jsou tvořeny (přítomný a minulý), nýbrž vid slovesa. Jejich výklad by bylo možné shrnout tak, že nedokonavé přechodníky vyjadřují vždy současnost „svého“ děje s dějem vyjádřeným VF, dokonavé přechodníky o časovém vztahu obou dějů nic neříkají a mohou být interpretovány různě (tj. jako současné s dějem VF, jako jemu předčasné i jako děje následné vzhledem k ději VF).

plnovýznamového slovesa). Subjekt první predikace, vyjádřené VF, a subjekt polovětné vazby tvořené přechodníkem musí být totožný (jde o tzv. stejnopodmětné konstrukce²⁷). Také z toho důvodu je přechodník používán téměř výhradně ve větě dvoučlenné, nikoli tam, kde je VF bezsubjektové sloveso.²⁸ Zvláštností tohoto typu nominalizace je, že nominalizovaná věta je degradována na větný člen věty, do níž je nominalizace zapuštěna. Původně totiž nemusí být děje ve vztahu subordinace (*dívka odcházela a usmívala se* > *dívka odcházela, usmívajíc se* // *odcházejíc, dívka se usmívala*)²⁹.

Konstrukce s přechodníky a příčestími se také nazývají polovětné konstrukce. Stojí mezi větou jednoduchou a souvětím, obsahují tzv. implicitní predikaci a vyjadřují děj průvodní vzhledem k ději hlavnímu, vyjádřenému predikátem ve formě VF.³⁰

1.4.4 Výsledkem dalšího typu nominalizace větné struktury založené na predikátu vyjádřeném VF, nominalizace substantivní, jsou zpravidla deverbální substantiva s významem děje, tedy dějová jména (*nomina actionis*). Nejpravidelnější, alespoň v češtině a slovenštině téměř paradigmaticky tvořená a slovesu i gramaticky a sémanticky nejbližší jsou substantiva verbální. V rámci substantivních nominalizací jim konkurují *nomina actionis* v užším smyslu, tedy substantiva s významem děje, která jsou však tvořena s menší pravidelností a různými odvozovacími formanty. Jádrem substantivně nominalizované struktury může být vlastně jakékoli deverbativum: nejen substantivum s významem děje, ale i slovesný derivát s významem jiným (konkrétním), který se nějak k ději vztahuje, a to jak substantivum, tak adjektivum.³¹

1.5 Nominalizovaná struktura je tedy sekundárním vyjádřením predikace. Pozbývá některých informačních hodnot, zejména aktualizačních: nominalizovaný predikát totiž není schopen – na rozdíl od predikátu ztvárněného formou VF – tyto informace vyjádřit. Zpravidla se takto sekundárně vyjádřeným predikátem vyjadřuje tzv. druhý děj (druhé sloveso, druhý predikát). Substantivní nominalizace, tedy výsledky nominalizačního procesu, kdy je predikát

²⁷ MČ 2, s. 153.

²⁸ Srov. MSJ, s. 489.

²⁹ Karlík (2000), s. 86.

³⁰ Slovenská gramatika, s. 392–400.

³¹ Srov. MČ 3, s. 503: jako příklad nominalizované věty (predikátoru) se uvádí transformace větného vyjádření první věty souvětí *Kdo se bojí, nesmí do lesa* ve vyjádření nevětné *Bázlivec nesmí do lesa*. Jde zde o jméno nositele dějové vlastnosti (slovotvorná kategorie srov. Buzássyová 1974), tedy nikoli přímo o název děje, ale o další typ deverbativa, který má již oslabený vztah k ději vyjádřenému motivujícím slovesem. Náhrada predikátu ve formě VF substantivem, které není slovotvorně motivované slovesem VF (nebo např. k němu supletivní), je možná také – mluví se pak o sémantické kondenzaci (MČ 3).

vyjádřen ve formě substantiva s dějovým významem, konkurují ve vyjádření druhého děje na jedné straně s vedlejší větou, na druhé straně s dalšími typy nominalizace – neurčitými tvary slovesa.

2 Slovtvorba

2.0 Jelikož jednou z důležitých charakteristik verbálních substantiv je jejich odvozenost od slovesa, pokusíme se na tomto místě popsat situaci deverbálního odvozování substantiv, a to jak z hlediska důsledků, které verbální původ u substantiv má, tak z hlediska formálního.

2.1 Substantiva jsou od sloves tvořena odvozováním pomocí sufixů. Repertoár těchto odvozovacích sufixů je velmi bohatý a situace deverbální derivace substantiv je komplikovaná také tím, že tyto sufixy jsou jen zřídka významově jednoznačné – ve většině jde o formanty polyfunkční³², které se uplatňují u více než jedné slovotvorné kategorie³³. Při rozlišování substantivních deverbativ se tedy přihlíží k sémantice výsledného substantiva, formální charakteristika podle sufixu je zde spíše pomocným kritériem. Zároveň však jeden slovotvorný význam může být vyjádřen několika různými sufixy.

2.1.1 Společné pro všechna deverbální substantiva je to, že mají ve své významové struktuře nějaký vztah k ději (v širokém smyslu). Za základní třídící rys bychom mohli považovat abstraktnost/konkrétnost významu substantivního derivátu slovesa. Abstraktní význam mají názvy děje (tedy substantiva verbální a dějová v užším smyslu), které se určitým způsobem tvoří bez rozdílu od všech typů sloves³⁴. To, jaké bude sloveso tvořit deriváty s významem konkrétním, tedy které z možných kategoriálních významů budou mít tyto deriváty, souvisí s intencí děje vyjadřovaného fundujícím slovesem.³⁵ Intence se totiž chápe jako sémantická

³² MČ 1, s. 231.

³³ Jelínek (1967), s. 566.

³⁴ Tato substantiva jsou totiž slovesu významově nejbližší ze všech typů deverbativ: je u nich „větší měrou původní slovesné pojetí děje jako procesu, než je tomu u substantiva dějového [v užším smyslu]“ (Jelínek (1967), s. 571). Je dokonce možné je chápat jako sémantická slovesa s jiným (substantivním) morfologickým a i syntaktickým chováním.

³⁵ Intence je pojem, který ve slovenské syntaxi opracoval Eugen Pauliny (1943). Základem jeho koncepce je dvojrovinná syntax („plán významový“, „plán formální“), dominantní roli tu hraje lexikální význam slovesa jako „slovesn[ého] predikátu vo forme časovateľnej a (...) časovanej“. Tento predikát vždy vyjadřuje děj (s. 16). Intencí se pak rozumí to, že „sloveso ako predikát vyžaduje alebo nevyžaduje vyslovenie agensa alebo patiensu svojho dejania“ (s. 16). Z lexikálního významu slovesa dále vyplývá, bude-li u něj agens či patiens vyjádřen explicitně zvláštním výrazem. Tyto „významové komponenty slovesné věty“, děj, agens a patiens (členy intencionálního schématu), totiž mohou být vyjádřeny i společným výrazem (například patiens je zahrnut do významu slovesa ve větě *Kostolník zvoní*) (s. 18nn.). Intenční syntax je dále opracována např. v Morfologii slovenského jazyka. Ve zkoumání tvoření slov intencí použila K. Buzássyová (1974), z jejíž práce zde vycházíme. Intence se pojímá jako sémantická hodnota slovesa, valence se pak chápe jako její formální vyjádření na povrchové rovině (srov. Ružička, J. (1968). Valencia sloves a intencia slovesného deja. Jazykovedný časopis XIX, 1–2, s. 50–56. Podobně, jako „sémantická valence“, se pojímá intence v české syntaxi, srov. zejm. Daneš, F., Hlavsa, Z. (1987). Větné vzorce v češtině. Praha, 2. vydání.)

hodnota slovesa: děj vyjadřovaný slovesem je nesamostatně existujícím dynamickým příznakem, který se sémanticky realizuje až ve větě, při vyslovení těch členů věty, které sloveso potřebuje mít vyjádřené.³⁶ Tyto členy tvoří intenční pole slovesa a zároveň také předobraz inventáře jeho substantivních derivátů: „Počet a význam derivátů, které možno od konkrétního slovesa odvodit, (...) do značné míry závisí od rozvinutosti intenčního pole slovesa.“³⁷ Konkrétní sloveso (resp. konkrétní intenční typ) může být základem pro odvozování těch derivátů, které odpovídají rozčleněnosti intenční struktury jím vyjadřovaného děje, potažmo tedy jsou kategoriální významy derivátů odrazem sémantického obsahu fundujícího slovesa. Kategoriální slovotvorné významy substantivních derivátů slovesa³⁸ podle Buzássyové jsou: činitel či konatel, u stavových (nečinnostních) sloves pak nositel děje, nástroj děje, spotřebovávaná látka, výsledek děje, zůstatek (odpad) po ději, objekt děje a místo děje.³⁹ Odpovídají tak účastníkům děje⁴⁰ agentu (činitel/konatel děje//nositel stavu, někdy nástroj děje) a patientu (spotřebovávaná látka, výsledek děje, zůstatek (odpad) po ději, objekt děje, někdy nástroj děje), ale vyjadřují i samostatnou vedlejší intenci stojící mimo základní intenční schéma (nástroj děje, místo děje).

2.1.2 Na rozdíl od názvů děje se u těchto deverbálních derivátů s významem konkrétním přidává k významu děje další kategoriální význam, a vzniká tak nové pojmenování. U názvů děje vlastně tak docela nové pojmenování nevzniká: sémantikou se primárně od sloves nijak neliší⁴¹, jediným rozdílem je pojetí děje v jejich pojmenování – u substantiv jde o pojetí děje

³⁶ Buzássyová (1974), s. 54.

³⁷ Buzássyová (1974), s. 9.

³⁸ K. Buzássyová se ve své práci snaží postihnout celou derivační strukturu slovesa, tzn. že v jejím inventáři slovesných derivátů vedle substantiv stojí i deverbální adjektiva, která definuje jako dějovou vlastnost, a od nich dále odvozená substantiva „abstraktum na -ost“ a nositel dějové vlastnosti (např. pro sloveso *zvonit* by bylo derivátem s kategoriálním významem dějové vlastnosti adjektivum *zvonivý*, abstraktem na -ost pak *zvonivost* a derivátem s kategoriálním významem nositele dějové vlastnosti *zvonivka* – srov. Buzássyová (1974), tabulka 15, s. 145). Zde se však adjektivním derivátům slovesa věnovat nebudeme.

³⁹ Buzássyová (1974), s. 56. Buzássyová ve výčtu kategoriálních slovotvorných významů uvádí i děj (tedy ve výsledku substantivní pojmenování děje verbálními substantivy a dějovými substantivy v užším smyslu). Kategoriálním významem význam děje jistě je, podle našeho názoru však stojí poněkud stranou ostatních zmiňovaných významů deverbálních derivátů: (primární) význam názvu děje se neliší svým obsahem od sémantického obsahu fundujícího slovesa (kromě toho, že jde o substanční pojetí děje, srov. Jelínek (1967), s. 562 a také Dokulil (1982), viz níže) a navíc jako jediného ze substantivních derivátů slovesa je abstraktní. Název děje nějakým způsobem tvoří každé sloveso (ačkoli Buzássyová u několika sloves uvedených v tabulkách doklady neuvádí). Buzássyová pracuje s dějem jako s rovnocenným členem intenčního schématu, triády agens – děj – patiens. To, že děj má mezi ostatními kategoriálními významy deverbálních substantiv (která jsme v této práci odlišili tím, že jejich primární význam je konkrétní) výjimečné postavení, však dokládá i to, že „významový komponent“ intenční struktury D (děj) se vyskytuje v každém ze 6 intenčních typů sloves (Pauliny (1943), s. 18nn.; MSS, s. 390–396).

⁴⁰ Neboli spolu s dějem členům intenčního schématu.

⁴¹ Další významy, které je od primárního sémantického obsahu (tedy „děje“) vzdalují, se však na názvy děje často nabalují – mění tak jejich sémantickou strukturu a výsledkem je polysémický výraz.

substanční. Je tedy rozdíl i ve tvoření těchto dvou typů deverbativ: vzniká-li nové pojmenování, jde o derivaci lexikální, pokud však v novém pojmenování lexikální význam zůstává nezměněn, jde o derivaci syntaktickou (mění se pouze syntaktická funkce nového výrazu ve srovnání s funkcí fundujícího slova).⁴²

2.2 Jak už bylo zmíněno výše, každé sloveso tvoří substantivní pojmenování děje, který vyjadřuje, tedy dějové jméno. Formálně rozeznáváme dva typy těchto dějových jmen: dějová substantiva v užším smyslu a substantiva verbální.⁴³ Verbální substantiva se z hlediska synchronního odvozují od sloves sufixy *-ní/-nie/-nije//tí/-tie/-tije* (či jejich alomorfy). Pro tvoření dějových jmen v užším smyslu se naopak užívá vysoký počet slovotvorných sufixů, některé z nich jsou velmi starobylé, jiné naopak přejaté spolu s moderním lexikem z neslovanských jazyků, i bezsufixální typ odvozování. Výsledné názvy děje jsou jak mužského, tak ženského rodu, i rodu středního (v češtině okrajově *kouzlo, jídlo*, v ruštině typ *roždestvo*).⁴⁴ Ne všechny sufixy jsou využívány stejně často, některé odvozují substantiva od sloves bez jakýchkoli omezení (ruské *-ka*), jiné jsou omezeny na nízký počet derivátů a jsou v dnešním jazyce z hlediska odvozování neproduktivními archaismy (*-na: vojna*). Různě se distribují podle vidové charakteristiky fundujícího slovesa a také podle jeho formálních znaků – různé tematické přípony slovesa tvoří různé varianty slovotvorných odvozovacích sufixů. U některých typů dochází působením sufixu k hláskovým změnám na kořeni fundujícího slovesa (zejména palatalizační/depalatalizační alternace, střídání párových měkkých a tvrdých konsonantů i alternace vokalické, v češtině a slovenštině častá změna kvantity vokálů). Vyjadřují také různé hodnoty na škále procesuálnost–neprocesuálnost děje.

⁴² Dokulil (1982), s. 258. Dokulil zde vymezuje pojetí pojmu syntaktická derivace u jiných jazykovědců, sám ve své koncepci slovotvorby tento termín používá jinak. Viz níže.

⁴³ Toto rozdělení je tradiční v bohemistice i v popisu slovenštiny, pro ruštinu můžeme však s takovýmto rozdílem počítat spíše z hlediska diachronního. Dnes se zdá, že typ nomin actionis na *-ní/-tí* (respektive *-(e)nije/-(e)tije*) nemá v ruštině tak výsadní postavení jako v češtině a slovenštině, zvláště v porovnání s femininou na *-ka*. Srov. dále. Ne každá práce, která se věnuje tomuto typu deverbálních substantiv, používá toto terminologické rozlišení (např. Straková (1980)). Některé práce dokonce užívají zcela jinak pojatou terminologii: např. Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení (2005) používá termín verbální substantiva pro typ, který my označujeme jména dějová, naše verbální substantiva, tedy deriváty na *-ní/-tí*, označuje jako substantivizovaná příděstí.

⁴⁴ Nulovým sufixem se tvoří ve velké míře maskulina (ta jsou pak totožná s kořenem fundujícího slovesa), ale i feminina. Dalšími odvozovacími formanty jsou v ruštině pro maskulina *-aj, -ok, -až/-ož, -ot, -en'/-ven', -ch, -ec*, přejaté formanty *-izm, -ant, -arij, -at, -ement, -ing*; pro feminina nevýznamnější ze sufixů *-ka* (s variantami *-ovka/-ožka/-ačka/-nka*), *-ba* (*-oba/-it'ba/-tva*), *-ota, -n'a* (*-otn'a/-ovn'a*), *-ost'* (*-omost'/-imost'/-onnost'/-innost'/-tost'*), *-el'/-l', -zn', -ca* (*-ica/-ovica*), *-ucha/-icha, -eja, -izna, -na, -ov, -čina/-anina* a formanty přejaté *-acija* (*-icija/encija/-cija/-ija*), *-ada, -až, -ura, -ika, -istika*. Dułowiczowa (1976), s. 11–94, Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka, s. 68–76, 142–145. Podobně široký je repertoár těchto sufixů i v češtině, srov. Jelínek (1967), s. 562–653. Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny uvádí oproti těmto bohatým rejstříkům odvozovacích sufixů pro názvy děje pouze *-nie/-tie*, bezsufixální typ, *-ka/-ačka, -ácia/-izácia, -stvo* (122–135).

Některé mají v použití pro odvozování názvu děje expresivní příznak (např. ruský typ *pisanina*). Některé skupiny je možné sémanticky definovat úžeji, většina z dějových substantiv v užším smyslu, nehledě na typ tvoření, snadno přechází ke konkrétním významům (zejména výsledku děje) a původní význam názvu děje u nich pak stojí spíš v pozadí.⁴⁵ Okrajovým českým typem jsou s verbálními substantivy geneticky spřízněná deverbativa na *-ná/-tá*, vlastně zpodstatnělá pasivní příčestí. Netvoří se od všech sloves a používají se většinou v ustálených spojeních či v konkrétní terminologii (*na shledanou*; názvy her a sportů ad.: *kopaná*).⁴⁶

2.2.1 Vedle formálního rozlišení rozdělují substantiva dějová v užším smyslu a verbální substantiva také některé funkční znaky. Petr Karlík⁴⁷ pro češtinu stanovuje tyto rozdíly: v produktivitě – verbální substantiva je možné tvořit „alespoň teoreticky“ od všech sloves. Podobně je tomu ve slovenštině⁴⁸ a s výkyvy (souvisejícími zejména s vidovou charakteristikou fundujícího slovesa) i v různých vývojových etapách ruštiny⁴⁹. Rozdíly v homogenosti slootovorného procesu: homogenost se týká verbálních substantiv – pro odvozování substantiv dějových v užším smyslu se užívá mnoha různých slootovorných sufixů, často s nejednoznačným významem, který není omezen pouze na tvoření deverbativ⁵⁰. V supletivnosti: pouze u substantiv dějových v užším smyslu se setkáváme se supletivním tvořením ve vztahu k „fundujícímu“ slovesu, resp. s tím, že dějové jméno odvozené od tohoto slovesa se ve slovníku nevyskytuje, je však zastoupeno slovem totožného předpokládaného významu, tvořeným však zcela jiným základem (*vypadat* – *vzhled*). To přirozeně nelze očekávat u substantiv verbálních. Dále Karlík uvádí kritérium úplné významové emancipace – podle něj se pouze dějová substantiva v užším smyslu mohou plně významově osamostatnit (*chodit* – *chodba*). Vedle kritérií citlivosti k vidu, reflexivizace a syntaktického chování, která probíráme v příslušných oddílech o verbálních substantivech („dědění“ vidového významu a reflexivního elementu se dle Karlíka dějových substantiv v užším smyslu netýká, jejich syntaktické chování není stejné s verbálními substantivy), uvádí Karlík ještě možnost zpětné transpozice u dějových substantiv (což by se mohlo z opačného pohledu označit i jako

⁴⁵ Roudný (1967), s. 279.

⁴⁶ Jelínek (1967), s. 578–591.

⁴⁷ Grepl – Karlík (1998), s. 177.

⁴⁸ „Verbálne substantíva sa môžu tvoriť prakticky bez obmedzenia ku každému slovesu.“ Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny, s. 122.

⁴⁹ Srov. Chochlačeva (1969).

⁵⁰ Viz výše.

neschopnost fundovat další odvozeniny u verbálních substantiv: *hřmít* > *hřmění* > 0, ale *hřmít* > *hřmot* > *hřmotit*).

2.2.2 Jak už bylo zmíněno, substantiva verbální mají mezi deverbativy s významem děje speciální postavení. Jejich motivovanost slovesem bývá pocíťována silněji než u dějových jmen v užším smyslu. Jejich homogenní odvozování pouze jedním odvozovacím formantem (respektive jeho alomorfy) a jediný deklinační typ je vyděluje jako samostatnou skupinu uvnitř deverbálních nomin actionis. Jejich výlučné postavení dotvrzuje i jejich tradiční řazení ke slovesnému paradigmatu – tehdy se o nich neuvažuje jako o jednotkách lexikálních, které jsou součástí derivačního systému jazyka⁵¹, ale jako o gramatickém jevu, jednom z neurčitých tvarů slovesa. Toto vydělení verbálních substantiv z dějových jmen však platí pro češtinu a slovenštinu, nikoli pro ruštinu. V ruštině mají substantiva na *-nije/-tije* status jednoho z typů odvozování názvů děje od slovesa, a to typu sice velice produktivního a pravidelně tvořeného, nicméně nijak jinak výjimečného. V ruštině se spjatost substantiv na *-nije/-tije* se slovesem cítí slaběji a jako o gramatickém tvaru slovesa se o něm v rusistice neuvažuje.⁵²

2.2.3 Zdá se, že na pomezí mezi dějovými substantivy v užším smyslu a verbálními substantivy (podle bohemistického a slovákistického pojetí) stojí ruská nomina actionis na *-ka*. Slovo tvorná přípona *-ka* má ve slovanských jazycích velmi široké použití (v češtině má ze všech sufixálních a konverzních slovo tvorných formantů vůbec nejširší distribuci, ze 16 slovo tvorných kategorií se neuvádí pouze u jmen konatelských, jinak je doklad derivátu na *-ka* u každé z nich⁵³), což ale nebrání tomu, aby v deverbálním tvoření názvů děje byla velmi frekventovaná (v ruštině i slovenštině a češtině). V případě ruštiny se uvádí jako jeden ze tří nejfrekventovanějších typů derivace dějových jmen vedle typu *-nije/-tije* a bezsufixálních maskulin.⁵⁴ Ve spisovné ruštině deriváty na *-ka* s významem dějovým expandují, tvoří se téměř bez omezení od všech typů sloves a konkurují zejména svým synonymům na *-nije/-tije*, která oproti jménům na *-ka* získávají v některých kontextech příznak knižnosti.⁵⁵ Ve

⁵¹ Soták, M. (1978), s. 4. Viz též zde poznámka 3.

⁵² Srov. např. Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka, s. 65nn.

⁵³ Tvoření slov v češtině II. (1967), tabulka II, s. 758.

⁵⁴ Duřewiczowa (1976), s. 12.

⁵⁵ Srov. Duřewiczowa, I. (1976), s. 11–94. Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka, s. 31n., 38. Např. Chochlačeva (1969) mezi deriváty na *-ka* a *-nije* nedělá kromě toho, že jména na *-nije* jsou na rozdíl od jmen na *-ka* schopna reflektovat vidové rozdíly fundujících sloves (zachováním vokálu infinitivního kmene), a kromě některých odlišností ve formálních podmínkách jejich odvozování žádné rozdíly.

slovenštině je tento typ odvozování názvů děje středně produktivní⁵⁶, podobně i v češtině, zde se navíc zvláště u alomorfů *-čka* přidává expresivní zabarvení.

2.2.4 Ačkoli tedy není typ dějových deverbálních substantiv na *-ní/-tí* pojímán v ruštině stejně jako v češtině a ve slovenštině, tvoří jeden z nejproduktivnějších a nejfrekventovanějších způsobů odvozování substantivního názvu děje od slovesa. Pro zjednodušení budeme používat spojení verbální substantivum (podstatné jméno slovesné) i pro označení ruských jazykových jevů, ačkoli tento termín je ustálený pouze v popisech češtiny a slovenštiny.

2.3 Podstatná jména slovesná (stejně jako podstatná jména dějová) jsou, jak už bylo zmíněno, výsledkem syntaktické derivace (termín J. Kuryłowicze) či také podle terminologie bohemistické slovotvorby výsledkem transpozice⁵⁷. Při tomto slovotvorném procesu (jenž je podle Dokulila jednou ze tří hlavních onomaziologických kategorií) se mění „pouze syntaktická (větněčlenská) funkce výchozího slova, zatímco lexikální obsah zůstává nedotčen, a tedy v plném rozsahu zachován“.⁵⁸ Obsah motivujícího slova je převeden do jiného slovního druhu ((mezi)slovnědruhový převod), se všemi morfologickými a syntaktickými důsledky, jeho lexikálně sémantické rysy se však nemění. Tato derivace se v případě slovesných podstatných jmen chápe jako zpředmětnění děje: ten je nazírán „prizmatem předmětnosti“, ale stále zůstává dějem, jen jinak pojatým. Není už chápán jako příznak něčeho jiného (jako je dynamickým příznakem nějaké substance sloveso v predikátu), nýbrž jako „jev o sobě“. U transpozice jde o posun v základní obsahové kategorii (v případě verbálních substantiv to je posun dějovost–předmětnost), přičemž však význam původní kategorie (zde tedy dějovost, procesualnost) v transponovaném slově zůstává.⁵⁹ Podle Dokulila se proto o slově vzniklém transpozicí z hlediska obsahu ani nedá mluvit jako o novém pojmenování, protože obsah pojmu tu zůstává stejný, jako byl na začátku, u fundujícího slova.

⁵⁶ Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny, s. 129.

⁵⁷ Srov. Dokulil (1962) či Dokulil (1982). Podle Dokulila je syntaktická derivace pojem nadřazený pojmu transpozice. O syntaktickou derivaci, charakterizovanou změnou syntaktických vlastností, jde podle něj vždy, když se mění slovní druh – bez ohledu na to, zda lexikální obsah při tomto procesu podléhá změně, či nikoli. Transpozice naproti tomu je vždy „nezatížena jakýmkoli lexikálně sémantickými posuny“. Dokulil (1982), s. 261.

⁵⁸ Dokulil (1982), s. 258.

⁵⁹ Podobně je tomu u názvů vlastností (zpředmětnění vlastnosti, statického příznaku, přechod atributivnost–předmětnost – odvozování substantiv od adjektiv) či u neadjektivních příslovcí (zokolnostnění vlastnosti).

2.3.1 Původně byla substantiva verbální tvořena od tvarů participia perfecti (praeteriti) passivi na *-n/-t-*. Distribuce těchto typů závisela na podobě kořene fundujícího slovesa. Záhy se však tvořila již samostatně, sice analogicky tomuto postupu, avšak i od sloves, která tento typ participia netvoří, tedy i od jiných sloves než tranzitivních. Chápou se tedy jako „odvozeniny od slovesa vůbec, nikoli od jednoho slovesného tvaru“⁶⁰ a odvozovacími formanty jsou i s alomorfy *-ní/-ení/-aní(-ání)* a *-tí/-etí/-nutí(-nutí)*, v ruštině navíc s vedle koncovky *-ie*⁶¹ s pravopisnými variantami na *-’e* (*-n’e*, *-t’e*, resp. *-н’е*, *-м’е* atp.).⁶² Tvoření verbálních substantiv pomocí formantu obsahujícího *-n-* je produktivnější, formanty s *-t-*ovým prvkem jsou méně frekventované. Odvozovací sufixy s *-t-* činí v češtině přibližně 8 %, ve slovenštině 12 % a 7 % z verbálních substantiv v ruštině.⁶³

2.3.2 Verbální motivaci a původ v syntaktické derivaci verbálních substantiv dotvrzuje i výskyt jejich negovaných podob. Jsou sice spíše okazionální, než že by pronikly přímo do lexikonu⁶⁴, možnost tvořit je tu však existuje (v češtině, slovenštině i ruštině) a v korpusech jsou doloženy.

2.4 V kapitole věnované tvoření verbálních substantiv jsme se pokusili vymezit jejich místo v rámci široké kategorie verbálních derivátů. Jak jsme viděli, odvozovací potenciál sloves těsně souvisí s jejich sémantikou (a potažmo je tak spojený i s jejich syntaktickým

⁶⁰ Jelínek (1967), s. 570.

⁶¹ Pro ruštinu se počítá ještě s variantou *-ije* (resp. *-’e*: *veselit’sja – vesel’e*, srov. Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka, s. 67). V české slovtvorbě je odpovídající typ na *-í* řazen právě mezi dějová jména v užším smyslu. Máme za to, že je to důsledkem ruského pojetí verbálních substantiv jako vzdálenějších slovesu oproti tomu, jak jsou chápána v češtině a ve slovenštině, tedy jako jednoho z typů dějových jmen (v užším smyslu). Typ na *-í* je ale na rozdíl od ruštiny v češtině okrajový, u většiny jeho reprezentantů není již patrná motivace slovesem (*návěští, příkoří*). Jelínek (1967), s. 639.

⁶² Podle Isačenka jsou tyto varianty buď dubletami bez nějakého dalšího rozlišení (*myšlenije – myšlen’e*), anebo se liší stylistickou platností: koncovka *-ije* má spíše knižní charakter a vyskytuje v terminologickém užití lexémů, *-’e* pak v poetickém jazyce a v hovorových stylech. U několika substantiv však tyto dvě koncovky liší sémantiku: substantiva s koncovkou *-ije* vyjadřují proces (*pečeníje chleba*), jejich ekvivalenty na *-’e* pak konkrétní předmět, který je s dějem nějak spjatý (*pečen’e*). Isačenko 1, s. 146.

⁶³ Ověřovali jsme: zadáním dotazu $[(lemma = \text{“} *n\acute{i}\text{“}) \ \& \ (tag = \text{“} NNN. * \text{“})] \mid [(lemma = \text{“} *t\acute{i}\text{“}) \ \& \ (tag = \text{“} NNN. * \text{“})]$, respektive lemmat „nie“, „tie“ s tagem „SSn“, tedy jakákoli z forem končících na *ní/tí, nie/tie*, která je zároveň substantivem se substantivní deklinací, středního rodu, bez určení dalších morfologických znaků, do programu Bonito ČNK a SNK, zvolením náhodných 100 a manuálním odstraněním jiných výsledků než verbálních substantiv. V Národním korpusu ruského jazyka jsme dotaz formulovali takto: vyznačit mezi gramatickými rysy substantivum a mezi sémantickými rysy „abstraktní“ a „deverbální“. Podobné poměry těchto alomorfů dokládá i srovnání pasivních participií na *-n/-t-*: méně než 5 %, cca 13,5 % a 7 % činí *-t-*ové tvary v češtině, slovenštině a ruštině (dotaz zadaný do ČNK: tag=“Vs.*“, tedy slovní druh sloveso, slovesný tvar pasivní přičestí a neurčené další položky; SNK: tag=“Gt.*“, tedy participium pasivní bez dalších určení tvaru; NKJ: gramatické rysy „sloveso“, „přičestí“, „pasivum“, „préteritum“).

⁶⁴ Srov. Dynamika slovné zásoby současné slovenštiny, s. 121. se v Pro češtinu se o dějových jménech (v užším smyslu) jako další rozdíl oproti verbálním substantivům uvádí, že negovanou podobu netvoří. Karlík (2002), s. 21.

chováním) – deriváty slovesa odrážejí jeho intenční potenciál. To se týká zejména lexikálních derivátů (názvů aktantů). Názvy děje tvoří specifickou skupinu deverbativ, mnoha vlastnostmi odlišnou od jmen aktantů: odvozují je teoreticky všechna slovesa – protože všechna slovesa pojmenovávají stejně jako tato substantivní pojetí děj. Ve skupině nomin actionis je možné vydělit podskupinu verbálních substantiv. Od ostatních dějových jmen se odlišují zejména svojí silnou spjatostí se slovesem, která se projevuje nejen téměř paradigmatickým odvozováním, ale i mnoha dalšími vlastnostmi, které verbální substantiva umísťují na pomezí mezi slovesa a substantiva jako slovní druhy. Tato charakteristika se uplatňuje zejména v češtině a ve slovenštině, ruská verbální substantiva jsou tradičně chápána jako jeden z nejfrekventovanějších, nijak speciálně však nevydělený typ dějových jmen. Přes tuto odlišnost máme za to, že je možné porovnávat vedle slovotvorného i další chování verbálních substantiv v češtině, slovenštině a ruštině.

3 Morfologie verbálních substantiv

3.0 V této kapitole představíme morfologické vlastnosti verbálních substantiv. Specifikou tohoto typu podstatných jmen je to, že díky svému slovesnému původu vyjadřují vedle morfologických gramatických kategorií typických pro substantiva i některé gramatické kategorie slovesné. Jelikož jejich funkcí je vyjádření neaktualizované predikace, zaměříme se zejména na slovesné morfologické kategorie predikační.

3.1 Slovesné gramatické kategorie morfologické

Sloveso se ve své primární funkci ve větě, ve funkci predikátu, vyskytuje ve tvaru určitém (ve formě VF). V tomto tvaru sloveso vyjadřuje gramatické morfologické kategorie, které aktualizují jeho sémantický obsah: vztahují (1) obsah sdělení ke skutečnosti a vyjadřují vztah, který mluvčí zaujímá k tomuto obsahu v okamžiku promluvy,⁶⁵ a (2) vztahují příznak (vyjádřený slovem v predikátu) k jeho nositeli (subjektu věty) a k dalším entitám podílejícím se na sdělované situaci. Těmito (1) predikačními, aktualizacími kategoriemi jsou čas a slovesný způsob (modus) a dále (2) kategorie syntakticky závislé, kongruentní s nositelem příznaku, podmětem – osoba a s ní úzce spojené číslo. Znakem každého slovesa ve slovanských jazycích je také jeho vidová charakteristika, která se netýká pouze VF, ale jako kategorie lexikálně-gramatická celého slovesa jako lexému. Podobně se jako lexikálně-syntaktické vlastnosti slovesa (predikátu) chápe i kategorie intence⁶⁶ či valence, díky níž probíhá usouvztažnění jednotlivých složek (entit) situace. Valence se však nijak neodráží v morfologické stavbě slovesa, není morfologickou kategorií, proto se na tomto místě o ní nezmiňujeme.

3.1.1 Jako syntaktické deriváty by měla verbální substantiva zachovávat lexikální význam sloves, jimiž jsou motivována. Měla by tedy podržovat i některé gramatické morfologické kategorie sloves, zejména ty, které jsou na pomezí s kategoriemi lexikálními. Jelikož pojmenování děje verbálním substantivem (substanční pojetí děje) nemá na rozdíl od verba finita větotvornou funkci, „děj pojatý jako substance je vyvázán ze souvislosti se slovesnou

⁶⁵ Novotný (1974), s. 184.

⁶⁶ MSJ, s. 462. Intenci chápeme jako sémantickou valenci.

osobou, z kvantitativních údajů o původci děje nebo nositeli děje a z temporálních i modálních parametrů děje. ... je také neutralizován protiklad mezi činným a trpným rodem.⁶⁷ „... k substančnímu pojetí děje docházíme abstrakcí od jeho vykonavatele, časových okolností a způsobu platnosti (modality)...“⁶⁸, neboli téma slovesa (kmen) si ponechává lexikální význam, ztrácí však schopnost vyjadřovat aktualizační predikační významy.⁶⁹ Podobně jako verbální substantiva si v otázce vyjadřování slovesných morfologických kategorií stojí substantiva dějová v užším smyslu.

3.1.2 Osoba

Slovesná osoba je kategorie kongruenční⁷⁰, syntakticky závisle proměnná, vyjadřující ve větě vztah predikátu (obsahu predikátu) k účastníkům komunikace: to, zda se predikát vztahuje k mluvčímu („1. osoba“), posluchači (adresátovi komunikace – „2. osoba“), nebo k někomu, kdo se komunikačního aktu neúčastní („3. osoba“). Kategorie osoby je tedy podmíněná podobou subjektu, jemuž je přisuzován příznak vyjádřený predikátem a slouží k orientaci o účastnících promluvy vzhledem k obsahu věty⁷¹.

Verbální substantivum, pojmenovávající děj abstrahovaně od jeho vykonavatele, kategorii slovesné osoby vyjadřovat nemůže. Lze to vysvětlit i tak, že slovesná flexe vztahující se k mluvnickému subjektu (tedy koncovky vyjadřující i slovesnou osobu) u substantivních derivátů slovesa ustupuje ve prospěch flexe jmenné (zejména vyjadřování pádů).⁷² To platí pro všechny srovnávané jazyky.

⁶⁷ MČ 2, s. 136.

⁶⁸ Jelínek (1962), s. 630.

⁶⁹ Duřewiczowa (1976), s. 96.

⁷⁰ Tato kongruenčnost je ovšem trochu problematická: na rozdíl od kategorie čísla, která je považovaná za kongruenční bez výhrad a kterou vyjadřuje jak jméno v pozici subjektu, tak sloveso jako jeho predikát, morfologickou kategorií osoby žádné ze jmen vyjadřovat schopno není. A to ani osobní zájmeno („osobovitost“ je jeho lexikálním obsahem, nikoli gramatickou charakteristikou). Srov. Novotný (1974), s. 184–5.

⁷¹ PMČ, s. 311.

⁷² Duřewiczowa (1976), s. 96.

3.1.3 Číslo

Číslo sloves je funkčně spjato s gramatickým číslem jmen představujících subjekt děje vyjadřovaného VF, s nimiž sloveso v této kategorii podobně jako v kategorii osoby kongruuje – je to kategorie syntakticky závisle proměnná. Kategorie čísla u VF tedy nepodává žádnou kvantitativní informaci o jím vyjádřeném ději, týká se pouze odpovídajícího jména ve funkci subjektu tohoto děje.⁷³

Substantivum verbální vyjadřuje pouze jmenné číslo stejně jako jiná substantiva, nikoli tuto kongruenční slovesnou kategorii, a to ve všech srovnávaných jazycích.

3.1.3.1 V některých pracích se slovesné kategorie osoby a čísla kvůli svojí podobné platnosti a vzájemné spjatosti nerozlišují a pracuje se s „kategorií shody“⁷⁴, která se až v podrobnějším rozlišení rozpadá na shodu s osobou podmětu (ta zahrnuje i číslo), a čistě morfologickou shodu se jmenným rodem (týká se složených tvarů slovesa tvořených participiem, které je schopné odrážet jmenný rod podmětu, tedy tvary minulého času, tvary podmiňovacího způsobu a participiální tvary pasiva, a to v češtině a slovenštině v singuláru i v plurálu, v ruštině pouze v singuláru).

3.1.4 Čas

Čas je jednou z hlavních kategorií aktualizačních (predikačních), děj vyjádřený predikátem ve formě VF se pomocí této kategorie zařazuje na časovou osu jednak vzhledem k okamžiku promluvy (komunikačního aktu) – čas absolutní (základní), jednak vzhledem k času jiného děje vyjadřovaného v téže promluvě – čas relativní.⁷⁵ Je odrazem dynamičnosti, dějovosti příznaku, který VF jako predikát věty vyjadřuje. Kategorie slovesného času je v češtině propojena s vyjadřováním vidových významů a také se na časové údaje „vrství sémantické rysy modální“⁷⁶.

⁷³ MČ 2, s. 161.

⁷⁴ Srov. MSJ, s. 428n.

⁷⁵ MČ 2, s. 164. Pro časy relativní však čeština, slovenština ani ruština nemají příliš rozvinuté speciální gramatické prostředky (relativní časy je možné vyjádřit přechodníky a také archaickým, málo frekventovaným antepreteritem).

⁷⁶ Komárek (2006), s.119nn. Totiž na čas empirický (minulost a přítomnost) navazují informace o hypotetičnosti/nehypotetičnosti děje, na čas neempirický (budoucnost) informace o apelovosti.

Svým tvarem verbální substantiva v češtině, ruštině ani slovenštině slovesný čas nevyjadřují, je totiž predikační kategorií, od níž substantivní deriváty abstrahují. Relativní časové zařazení děje vyjádřeného verbálním substantivem je možné pomocí lexikálních či syntaktických prostředků (zejména předložkových pádů), absolutní časové zařazení vyplývá z kontextu.⁷⁷ Možnost derivovat dějová substantiva nejen od préteritálního, ale i (řidčeji) od přítomného kmene je pozůstatkem raně slovanských poměrů, ale v dnešní době nemá žádný vliv na časovou sémantiku těchto odvozenin.⁷⁸

3.1.5 Způsob

Slovesný způsob je spolu s časem hlavní aktualizační predikační kategorií. Vyjadřuje vztah děje (predikátu) vyjádřeného ve formě VF ke skutečnosti a také postoj mluvčího ke sdělovanému obsahu a k adresátovi sdělení, obecně řečeno to, jakým způsobem platí predikační znak⁷⁹. V češtině, ve slovenštině a v ruštině je tato kategorie základně trojčlenná: sloveso ve tvaru VF může vyjadřovat způsob oznamovací, podmiňovací a rozkazovací.

Při pojetí děje jako substance se od kategorie slovesného způsobu abstrahuje, verbální substantiva ji tedy nevyjadřují.

3.1.6 Vid

Vid sloves ve slovanských jazycích se chápe jako kategorie lexikálně-gramatická. Vidový význam slovesa se opírá o protiklad dokonavého (perfektivního) a nedokonavého (imperfektivního) slovesa, která se od sebe neliší základním slovním významem, ale právě vidovou charakteristikou. Ta pak těsně souvisí s významovou stránkou slovesa: terminativní, uzavřený (dokončený) děj vyjádřený slovesem dokonavého vidu dosahuje výsledku, naproti tomu nedokonavý vid slovesa vyjadřuje průběh děje bez časové perspektivy, směřování k výsledku, aniž by jej bylo dosaženo.⁸⁰ Kategorie slovesného vidu je ve vztahu zejména s kategorií času, podmiňuje ale i modální významy slovesa, významy slovesného rodu ad. S vidovými významy úzce souvisí také vyjadřování způsobu slovesného děje (aktionsartu), který je však už kategorie čistě lexikální. Většina slovanských sloves tvoří vidové

⁷⁷ Jelínek (1976), s. 564.

⁷⁸ Duřeviczowa (1976), s. 101.

⁷⁹ Kopečný (1958), s. 108.

⁸⁰ MČ 2, s. 179nn., Isačenko 2, s. 130.

paradigma⁸¹ (vidové dvojice perfektivního a imperfektivního slovesa), některá dokonce můžou vytvářet vidové řady typu *mést-vymést-vymetat-vymetávat*. Naopak jiná slovesa nepřipouštějí vidové protějšky (perfektiva tantum, např. typ *naplakat se*, a imperfektiva tantum, např. *smět*) nebo další typ sloves je vidově neutrální (slovesa obouvidová: *věnovat*).

Jak už bylo dříve naznačeno, díky částečně lexikální povaze kategorie vidu zachovávají vidové rozdíly i podstatná jména slovesná v češtině.⁸² Jejich vidová charakteristika odpovídá vidu motivujícího slovesa, nesou ji tedy sama o sobě a pro jejich vidové zařazení není potřeba kontext (to ovšem platí, pouze je-li vidově jednoznačné také jejich motivující sloveso).⁸³ Existují tedy jak podstatná jména verbální dokonavá, tak nedokonavá, tvořená od dokonavých a nedokonavých sloves. Spíše než jako o lexikálně-morfologické kategorii by tedy bylo možné o vidu u verbálních substantiv mluvit jako o kategorii čistě lexikální: je to charakteristika, kterou si přinášejí od svého fundujícího slovesa, jako součást sémantického obsahu. Tím máme na mysli, že se netvoří vidové protějšky verbálních substantiv, ale že dvojice substantiva dokonavého a nedokonavého pouze odráží tento stav u sloves („deperfektivní“ a „deimperfektivní“ substantiva).⁸⁴

Podobná situace je u verbálních substantiv ve slovenštině, mluví se o dvojicích substantiv, lišících se pouze videm⁸⁵, zároveň se ale cítí, že „vidové vztahy sa pri nich [verbálních substantivech] nevyskytujú vždy v takej čistej podobe ako pri slovesných tvaroch“⁸⁶.

V ruštině je situace vidu u verbálních substantiv jiná. Podobně jako další deverbální podstatná jména „kategorii vidu ztrácejí“⁸⁷, což se projevuje i tím, že se vztahují k oběma členům slovesné vidové dvojice (*объяснение* se může chápat jako deverbativum od *объяснит’* i od *объяснjat’*)⁸⁸. Situace se navíc komplikuje velkým množstvím ruských obouvidových sloves (jejichž vid je zřejmý až z kontextu) – jimi motivovaná verbální substantiva pak jsou stejně vidově ambivalentní. Verbální substantiva v ruštině sice v některých případech zachovávají

⁸¹ SG, s. 249nn.

⁸² Trochu jiná je situace u substantiv dějových v užším smyslu: „mají tendenci vyjadřovat vidové odstíny“, jejich vidová platnost je založena na fonetické podobnosti dějového substantiva se slovesem, vid substantiva se pak hodnotí stejně jako vid tohoto slovesa. Obecně mají neprefigovaná dějová substantiva platnost spíše imperfektivní, prefigovaná (motivovaná předponovými perfektivy) jsou pak chápána spíše jako perfektivní. Záleží však především na kontextu, jak budou v konkrétním užití z hlediska slovesného vidu hodnocena. (Jelínek (1967), s. 564n.)

⁸³ Jelínek (1967), s. 574.

⁸⁴ K podobnému závěru, ačkoli jinou úvahou (oslabování dějového významu s sebou nese oslabování i významu vidového) dochází i J. Furdík (1967).

⁸⁵ Morfológia slovenského jazyka, s. 503.

⁸⁶ Furdík (1967), s. 69.

⁸⁷ Isačenko 1, s. 68.

⁸⁸ Isačenko 2, s. 15.

opozici jednorázového aktu a trvajícího procesu (podobně jako v češtině a ve slovenštině, typu *prokljatije – proklinanije, čt'enije – pročt'enije*), ve vlastním obsahu substantiva však tato informace většinou chybí a v textu je často upřesňována dodatečně (zejména dalšími lexikálními prostředky: *process vosprijatija*).⁸⁹ Objevují se údajně i případy, kdy sémantický obsah verbálního substantiva je v rozporu s jeho vidovou determinací, což svědčí o potlačení vidového významu.⁹⁰

3.1.7 Rod slovesný

Tato gramatická kategorie vyjadřuje vztah účastníka k ději, přesněji řečeno vztahy mezi participanty sémantické struktury věty a syntaktickými pozicemi, které ve větě jako konkrétním ztvárnění obsahu tyto participanty zaujímají.⁹¹ Jde tu zejména o způsob vyjádření agentu děje (jako subjektu věty, jako objektu ve větě, případně i jeho nevyjádření). Na druhé straně jde o sémantickou náplň pozice subjektu věty (je-li subjektem ve dvojčlenné větě agens děje, či jeho patiens); slouží tedy k vyjadřování diateze, podílí se na hierarchizaci participantů. Podle některých pojetí je i slovesný rod kategorií aktualizační: vyjadřuje vztah mluvčího ke sdělované skutečnosti a k jejím účastníkům⁹². Morfologická kategorie slovesného rodu je těsně spjatá s jevy vyšších jazykových rovin (což se odráží i na nejednotnosti a rozmanitosti jejího vyjadřování). Tato kategorie především souvisí se syntaktickou kategorií diateze, je prostředkem jejího vyjadřování a má skrze ni vliv i na uspořádání dalších členů ve větě.

Primární diatezi, kdy agens děje je ve větě ztvárněn jako její subjekt, odpovídá aktivní rod slovesa. Ten je ve slovanských jazycích základní. Sekundární je pasivní diateze, kdy je agens odsunut z pozice subjektu, do níž se u tranzitivního slovesa v predikátu přesouvá patiens, a predikát vyjádřený VF je ve tvaru pasivního rodu. Pro pasivní rod slovesa existuje několik možných vyjádření, v češtině, slovenštině a ruštině to jsou v rámci morfologie slovesa především analytické konstrukce s pasivním participiem a tzv. zvrtné (reflexivní) pasivum.

⁸⁹ Srov. i Straková (1980), 93. K podobným závěrům dochází Chochlačeva (1969): verbální substantiva (sic: deverbativa na *-nije*) sice zachovávají téma fundujícího slovesa, na němž je zřejmý vid, takže by tato deverbativa vidové významy vyjadřovat mohla. Obecnou tendencí deverbálních substantiv však je podle Chochlačevy směřování k vyrovnanosti jazykového systému, zde tedy potlačování slovesných významů (procesuálnosti) u substantiv, a to rozrušováním vidových dvojic verbálních substantiv. V dnešní ruštině tak existují deverbativa na *-nije*, která tvoří dvojice lišící se videm slovesného kmene, tato substantiva se však vidovými významy neliší.

⁹⁰ Dułewiczowa (1976), s. 110n.

⁹¹ Opět se tu projevuje dvourovinový model.

⁹² Novotný (1973), s. 185.

Slovesná podstatná jména se původně odvozovala od pasivních příčestí sloves, jejich spjatost s kategorií slovesného rodu je tedy přinejmenším genetická. Mluví se také o tom, že substantivně vyjádřený děj je často nazírán z pasivní perspektivy.⁹³ Petr Karlík⁹⁴ počítá s tím, že abychom dostali nominální skupinu např. *vypálení vesnice křižáky*, musíme od aktivní konstrukce *křižáci vypálili vesnici* postupovat nejprve přes deagentizační/dekauzativní transformaci (*vesnice byla vypálena křižáky*). Vysvětluje tím i některé specifické rysy syntaktického chování verbálních substantiv. Nezdá se však, že by verbální substantiva měla inherentně ve své obsahové struktuře zahrnut ať pasivní či aktivní význam. Naopak se zdá, že z tohoto ohledu jsou verbální substantiva ambigní, existuje „možnost chápat totéž dějové substantivum v jednom kontextu aktivně (...), v druhém pasívně“⁹⁵. Nejspíš ale ve významu verbálních podstatných jmen z jejich „pasivního původu“ zbyla pouze základní charakteristika potlačení agentu typická i pro pasivní významy slovesa.

3.1.7.1 Reflexivita

Jak už bylo řečeno, jednou z možností pasivizace aktivního tvaru slovesa je ve slovanských jazycích jeho reflexivizace. Reflexivní tvar slovesa obsahuje morfém *se (si)* (v češtině a slovenštině volný, v ruštině ztvárněný jako vázaný postfix).

Problematika reflexivnosti slovesa je však mnohem širší, nejedná se pouze o jeden ze způsobů vyjadřování pasivní diateze (kdy jde o sémanticky různé typy deagentizace – zevšeobecnění agentu; pak bychom mluvili o reflexivním tvaru slovesa a reflexivní formant by měl gramatickou funkci, byl by tu tvarotvorným morfémem). Reflexivnost slovesa totiž zahrnuje i různé modifikace jeho sémantiky (zvrtný význam – vyjádření toho, že děj je zaměřen na svůj subjekt, že subjekt je zároveň objektem děje; reciproční význam reflexivního morfému; typ *dočíst se něčeho* či *nosit se s dřívím*).

Jak je vidět, užití zvrtného formantu je velmi široké a různorodé. Je pak otázka, zda a za jakých podmínek tento morfém dědí po svém motivujícím slovesu i od něj odvozované verbální substantivum. Jednoznačně je možné říct, že v ruštině se u verbálních substantiv motivovaných zvrtným slovesem či zvrtným tvarem slovesa reflexivní morfém *-sja/s'*

⁹³ Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Praha, s. 114.

⁹⁴ Grepl – Karlík (1998), s. 178n.

⁹⁵ Jelínek (1967), s. 563. Srov. též už Havránek (1937), s. 93 („... rodový význam substantiv verbálních je podobný užívání part. perf. pass. v neosobním predikátu; vyjadřují také děj slovesný in abstracto, bez určitého vztahu k činiteli, tvoří se i k slovesům subjektivním a stavovým a u sloves objektových mohou pak nabývatí stejně akcidenčně významu aktivního i pasivního“).

nevyskytuje.⁹⁶ V češtině a slovenštině se morfém *se/sa, si* objevit může – podle mluvnic se tak děje hlavně v případech, kdy je třeba rozlišit reflexivní a nereflexivní význam nebo homonymní motivující slovesa, která se liší právě jen reflexivností a nereflexivností (resp. přítomností či nepřítomností reflexivního formantu)⁹⁷.

3.1.7.2 P. Nádeníček, který se věnoval reflexivu *se* u verbálních substantiv v češtině na materiálu z korpusu SYN2000, zjistil pravidelné postavení tohoto formantu bezprostředně za verbálním substantivem. Chápe *se* tedy nikoli jako klitikum (jak funguje u sloves), nýbrž jako součást substantiva, jako vázaný morfém⁹⁸ (tedy podobně, jako se vyskytuje reflexivum v ruštině u sloves, pouze psané zvlášť). Pokusili jsme se srovnat jeho závěry o situaci v češtině⁹⁹ s fungováním reflexiva u verbálního substantiva ve slovenštině.¹⁰⁰ Kopírovali jsme Nádeníčkův postup vyhledávání, pouze jsme použili pro upřesnění morfologické formy deverbativa tagu, který zajistil, že vybrané tvary lemmatu na *-nie/-tie* budou substantiva se substantivním skloňováním a středního rodu.¹⁰¹ Nejprve jsme hledali doklady pro reflexivum předcházející bezprostředně verbálnímu substantivu. Dotaz tedy zněl: „*sa*“ ($[(lemma = \text{“} \cdot *nie \text{“}) \ \& \ (tag = \text{“} SSn. * \text{“})] \mid [(lemma = \text{“} \cdot *tie \text{“}) \ \& \ (tag = \text{“} SSn. * \text{“})]$). Vyšlo nám 20 622 výskytů odpovídajících tomuto zadání, z nich jsme redukovali výběr na náhodných 100. Z těchto 100 výskytů 2 nebyly verbálními substantivy, ze zbývajících 98 řetězců ani jeden nebylo možné analyzovat jako obsahující reflexivum *sa*, které by patřilo k verbálnímu substantivu a zároveň mu bezprostředně předcházelo. Všechna reflexiva *sa* zde byla součástí slovesa, zpravidla VF věty, nikoli součástí verbálního substantiva. V konstrukci „*ak sa správanie sa dieťaťa zdá nápadné*“ (tento typ se objevil v tomto hledání celkem dvakrát) v pořadí první *sa* analyzujeme jako příslušející k VF *zdá [sa]*, k verbálnímu substantivu *správanie* podle našeho názoru patří až v pořadí druhé reflexivum, bezprostředně následující

⁹⁶ Duřewiczowa (1976), s. 106.

⁹⁷ PMČ, s. 150, MČ 2, s. 140, SG, s. 281, MSJ, s. 253.

⁹⁸ Nádeníček (2004), s. 132.

⁹⁹ Sami jsme provedli kontrolní výzkum i v ČNK, a to ve srovnání s Nádeníčkem v aktuálnějších korpusu SYN2005 (pomocí programu Bonito). Zadané dotazy zněly ($[(lemma = \text{“} \cdot *ní \text{“}) \ \& \ (tag = \text{“} NNN. * \text{“})] \mid [(lemma = \text{“} \cdot *tí \text{“}) \ \& \ (tag = \text{“} NNN. * \text{“})]$) „*se*“ a dále analogicky zde citovaným Nádeníčkovým postupům a dotazům do Slovenského národního korpusu.

¹⁰⁰ Pracovali jsme ve všech případech vyhledávání se Slovenským národním korpusem, konkrétně korpusem Prim-3.0 pomocí programu Bonito.

¹⁰¹ Nerozlišujeme zde konkrétní sémantiku použitého verbálního substantiva, tj. to, je-li užito v primárním významu jako pojmenování děje, nebo v nějakém sekundárním konkrétním významu. Je však třeba manuálním vytříděním vyloučit substantiva se stejným skloňováním (případně homomorfii jinak skloňovaných substantiv), která nejsou odvozena od sloves (nejčastěji se objevují slova *šťastie, nešťastie, stoletie* a další složeniny na *-letie*, pojmenování míst jako *námestie, úpätie, ústie*, kolektiva jako *listie, korenie* dále *zápästie*, toponyma jako *Pobaltie, Porýnie* apod.) či jde o jiné deverbální tvary (často např. substantivizované verbální adjektivum/příčestí v některém z tvarů homonymních s paradigmatickým verbálního substantiva: „*odsúdení sa môžu odvolat*“ – pravděpodobně jde o případy chybného přidělení morfologické značky).

za substantivem. Podobně jsme ověřovali další možná postavení. V případě, kdy po verbálním substantivu následuje jakákoli pozice a za ní reflexivum *sa* (tj. postpozice reflexiva, ale nikoli těsné postavení)¹⁰², jsme opět nenalezli v náhodně vybraných 100 dokladech z celkového počtu 33 821 žádný případ, kdy by reflexivum náleželo k substantivu. Se stejným výsledkem jsme se setkali u dotazu na anteponované reflexivum, nestojící těsně před verbálním substantivem, ale o jednu pozici dál před ním,¹⁰³ tedy nenalezli jsme žádný doklad, kdy by reflexivum patřilo k verbálnímu substantivu. Naproti tomu doklady na *sa*, které by skutečně příslušelo k verbálnímu substantivu, se nám podařilo nalézt v bezprostřední postpozici za substantivem.¹⁰⁴ Potenciální umístění reflexiva u verbálního substantiva je tedy stejné jako v češtině: je-li už reflexivum u verbálního substantiva přítomno, chová se i ve slovenštině nikoli jako klitikum, nýbrž jako vázaný morfém s neměnnou pozicí vůči substantivu, jehož je součástí. Navíc se zdá, že ve slovenštině se reflexivum zachovává u verbálního substantiva častěji než v češtině.¹⁰⁵ Dokladem toho můžou být i ustálená spojení: např. proti českému *klanění králů*¹⁰⁶ stojí slovenské *klaňanie sa Troch kráľov*; proti českému spojení s funkcí sekundární předložky *s odvoláním na* (420 dokladů oproti 5 dokladům s reflexivem *s odvoláním se na*) stojí slovenský výraz s toutéž funkcí *s odvolaním sa na* (1 442 dokladů oproti 329 bez reflexiva *s odvolaním na*). Stejně výsledky přineslo hledání verbálního substantiva s reflexivem *si*. Celkově se podle absolutních čísel výsledků korpusových hledání zdá, že verbální substantiva jsou ve slovenštině mnohem frekventovanější než v češtině.

3.1.7.3 Reflexivum, jak už bylo řečeno, vystupuje u slovesa v několika různých funkcích. Může jít o samostatné slovo, zvrtné zájmeno v krátkém tvaru akuzativu, jemuž odpovídá dlouhý tvar *sebe* a jež může být tímto tvarem substituováno (stejně jako jiným osobním zájmenem či i substantivem). Reflexivum je pak akuzativním doplněním

¹⁰² Dotazem ve tvaru $[(lemma = ". *nie") \& (tag = "SSn. *")] \mid [(lemma = ". *tie") \& (tag = "SSn. *")]$ $[[,sa$.

¹⁰³ Dotaz „*sa*“ $[[(lemma = ". *nie") \& (tag = "SSn. *") \mid [(lemma = ". *tie") \& (tag = "SSn. *")]]$; celkem 70 825 dokladů.

¹⁰⁴ Dotaz zněl $[(lemma = ". *nie") \& (tag = "SSn. *")] \mid [(lemma = ". *tie") \& (tag = "SSn. *")]$ „*sa*“. Z náhodně vybraných 100 dokladů z celkem nalezených 106 345 spojení bylo s verbálním substantivem 96, 28 z nich činila verbální substantiva s „vlastním“ reflexivem (tj. 29 %), ve zbývajících případech patřila VF.

¹⁰⁵ Četnost jsme se pokusili spočítat tak, že jsme zprůměrovali počet výskytů, kdy nešlo o verbální substantiva ze sta procent údajů vyhledaných nejprve na dotaz obecně po existenci verbálních substantiv (pro češtinu 8 % jiných slov než VS z celkového počtu 1 758 612 – 92 % z toho, 1 617 923, by tedy měla činit verbální substantiva; pro slovenštinu 10 % vyhledaných dokladů nejsou verbální substantiva, celkový počet VS ve slovenském korpusu Prim-3.0 by tedy měl být 4 120 751). Podobně jsme určili poměr skutečných verbálních substantiv ve výskytech s reflexivem *se/sa* s jinými slovy – činí pro češtinu 86 % z 31 584 (tj. 27 162 dokladů), pro slovenštinu 96,5 % ze 106 345 (tj. 102 091 dokladů). Z celkového počtu verbálních substantiv tedy činí VS s reflexivem v češtině 1,5 %, ve slovenštině pak 2,5 %.

¹⁰⁶ Z korpusu sice máme i doklady na *klanění se* (*Abrahámová oběť má být klaněním se Pánu.*), tedy zachování reflexiva, nikoli však v tomto spojení, které považujeme za ustálené i díky názvům uměleckých děl (oltářní obrazy; G. B. Tiepolo).

(předmětem) slovesa. Význam reflexiva jako zvrátného zájmena může být také reciproční (substituuje-li se např. spojením *jeden druhého*).¹⁰⁷ Další jsou případy, kdy je reflexivum morfémem, nikoli samostatným slovem. Může jít o volný morfém tvarotvorný, konstituující syntaktickou konstrukci – reflexivní tvar slovesa (zejména reflexivní pasivum či jiné deagentizační konstrukce: anonymizace agentu u bezobjektových sloves typu *jde se*). Reflexivum je pak součástí spíše celé syntaktické struktury než lexikální jednotky slovesa.¹⁰⁸ Nebo jde o morfém slovotvorný, který je součástí lexikální jednotky (zejména reflexiva tantum).¹⁰⁹ Dalším typem jsou reflexivní slovesa s reflexivem jako slovotvorným morfémem, který ale má u slovesa nějakou funkci (na rozdíl od reflexiv tantum, kde je reflexivum (sémanticky) nefunkční). Situace je komplikovaná tím, že jednotlivé typy jsou prostupné a mnohá užití reflexiva lze interpretovat více způsoby či jako pomezí. Například je tenká hranice mezi interpretací reflexiva u typu *hájit se* jako slovotvorného formantu motivovaného funkčně (kdy vedle reflexivního slovesa existuje i jeho nereflexivní protějšek: *hájit*)¹¹⁰ a jako objektu děje vyjádřeného krátkým akuzativním tvarem zájmena (protože kritérium nahraditelnosti reflexiva při změně osoby nereflexivním zájmenem¹¹¹, je vlastně také splněno). Pro tento do jisté míry přechodný typ se nám zdá být výstižný termín odvozené reflexivum¹¹².

Toto rozlišení funkcí reflexiva *se*, respektive *sa* u slovesa jsme použili i pro jeho výskyt s verbálním substantivem. Předpokládáme, že funkce reflexiva zůstává u nominalizovaného slovesa stejná, jako byla u slovesa výchozího.¹¹³ Snažili jsme se zjistit, v jakých funkcích se reflexivum u verbálního substantiva objevuje; pracovali jsme přitom s materiálem dokladů z kapitoly 3.1.7.2.¹¹⁴

¹⁰⁷ Adamec (1989), s. 55.

¹⁰⁸ Adamec (1989), s. 58.

¹⁰⁹ Adamec (1989), s. 53.

¹¹⁰ Typ *mýt se*, Adamec (1989), s. 56.

¹¹¹ Adamec (1989), s. 54.

¹¹² Panevová (2001) nebo také už MSJ, s. 380.

¹¹³ Podobně jako se nemění (hloubkové) funkce valenčních doplnění při této transformaci.

¹¹⁴ Na pomoc pro rozhodování o tom, jakou funkci má reflexivum u motivujícího slovesa v češtině, jsme si vzali SSJČ, který vycházel v letech 1960–71. Bylo-li ve slovníku uvedeno sloveso pouze jako nereflexivní, jednalo se o funkci reflexiva slovní, tedy o zvrátne zájmeno stojící u slovesa (nebo by mohlo jít i o morfologické užití reflexiva – o reflexivní tvar slovesa). Vyskytuje-li se ve slovníku pouze sloveso s reflexivem, jedná se o reflexivum tantum. (U spousty sloves je však v SSJČ uvedena i archaická (často takto i přímo ohodnocená) nereflexivní varianta (zpravidla se stejným nebo jen mírně posunutým významem) u slovesa, jehož heslo primárně tvoří reflexivní podoba (např. *dočkat, vzdálit*). Takové případy jsme srovnali s novějším SSČ, kde byla zpravidla uvedena už pouze reflexivní varianta – hodnotili jsme je tedy v souladu s novějším slovníkem jako reflexiva tantum.) Je-li ve slovníku sloveso uvedené primárně jako nereflexivní, v rámci hesla s ním ale i jeho reflexivní podoba, hodnotíme sloveso s reflexivem jako odvozené reflexivum. Stejný „algoritmus“ jsme použili

Reflexivum v tomto materiálu nacházíme zachované u verbálního substantiva odvozeného od slovesa-reflexiva tantum (*tázání se, nedostavení se, usilovanie sa; zřeknutí se, dovolávání se*).¹¹⁵

Reflexivum se vyskytuje u verbálního substantiva i ve funkci odvozeného reflexiva (tedy jako slovotvorného funkčně motivovaného formantu), kdy existuje i sloveso nezvratné se stejným nebo jen mírně posunutým významem (typ *učení se, udržení se*). Toto užití reflexiva u verbálního substantiva bylo ze všech nejčastější, a to jak v češtině, tak ve slovenštině.

Ojedinelé, přece však doložené je užití reflexiva, které bychom interpretovali jako užití ve funkci „předmětu“, tedy jako samostatného slova a skutečného zvrtného zájmena (*darování se*). Pro slovenštinu by se takto snad dal interpretovat také pouze jediný doklad: *umrtvovanie sa*.¹¹⁶

Podobná situace je u dokladů recipročního reflexiva:¹¹⁷ u náhodně vybíraných verbálních substantiv s reflexivem se nám neobjevil žádný doklad na reflexivum s recipročním významem, hledali jsme tedy cíleně slova odvozená od sloves uváděných jako příklady recipročního užití reflexiva¹¹⁸. Zde jsme dostali několik dokladů interpretovatelných jako reciproční význam reflexivního zájmena: *objímání se* (mimo kontext by bylo možné tento příklad interpretovat i jako reflexivní užití: *sebe sama*, podobně *libání se, držení se za ruku*). U verbálního substantiva *spojování se*, kde by potenciálně mohlo být reflexivum reciproční, jde v nalezených dokladech častěji o odvozené reflexivum: dokládá to pokračování skupiny

pro slovenštinu, kde jsme pracovali se 4., doplněným a upraveným vydáním Krátkého slovníku slovenského jazyka.

¹¹⁵ Sloveso *zříci (zřít) se* hodnotíme jako reflexivum tantum i podle hesla v SSJČ. Současné však očividně jde o předponovou + reflexivizovanou odvozeninu od nerflexivního slovesa *řici (řít)*, takže z tohoto pohledu by šlo o skutečně slovotvorný formant, který má poněkud jinou platnost než u reflexiva tantum. Etymologie je však dnes asi už zastřená, i Adamec (1989), s. 55, tento typ počítá k reflexivům tantum (typ *napracovat se, dočíst se*). Podobně v případě *dovolávání se*.

U reflexiv tantum šlo spíš o skupinu opakujících se lexémů – bylo by tedy možné tyto výskyty hodnotit jako ustálené užívání s reflexivem: např. v češtině nejfrekventovanější *zřeknutí (se)* se v korpusu vyskytuje bez reflexiva pouze v 6 % všech výskytů. Zdaleka to však neznamena, že substantivní „dereflexiva tantum“ se vyskytují pouze s flexivním elementem.

¹¹⁶ Jde o dosti zajímavý případ, protože jak uvidíme v kapitole věnované syntaxi (verbálních) substantiv, pravidelně se forma původního akuzativního objektu fundujícího slovesa mění při přechodu slovesa v substantivum na genitiv. Akuzativ se jako obecně adverbální pád u substantiv nevyskytuje. Zároveň však v češtině i slovenštině kodifikovaný tvar pro genitiv zvrtného zájmena *se/sa* je pouze tvar dlouhý, tedy *sebe/seba* (srov. PMČ, s. 288, MSJ, s. 252). Otázka interpretace funkce reflexiva v tomto případě tedy zůstává otevřená: z hlediska stavby předpokládaného původního slovesného tvaru by šlo skutečně o funkci samostatného slova, o objektového doplnění. Je však možné kvalifikovat tento případ jako akuzativní doplnění substantiva? Nebo je třeba přehodnotit premisu, že funkce reflexiva se transformací slovesa ve verbální substantivum (je-li reflexivum zachováno) nemění?

¹¹⁷ Vlastní reciprocity chápeme jako konstrukce s plurálovým subjektem děje (či koordinovanými singuláry), nikoli se subjektem hierarchizovaným, zejména v podobě Nom. – s + Instr.

¹¹⁸ Panevová (2007), s. 93.

předložkovým výrazem *s + Instr.* Domníváme se, že aby mohlo být reflexivum u *spojování se* hodnoceno jako reciproční, musela by celá nominální skupina vypadat například takto: *jejich spojování se*. Zdá se, že bez vyjádření plurálového agentu děje je nemožné přiznat reflexivu (u slovesa, které existuje jako (odvozeně) reflexivní) reciproční platnost. Žádné podobné doklady se nám však pro češtinu ani při cíleném hledání nepodařilo najít (pouze opisy jako *jejich spojování mezi sebou* – to však je už příklad reciprocity lexikální). Pro slovenštinu jeden doklad máme: *(nová vlna) spájania sa bankovních domov*.

Žádný z dokladů se nám nepodařilo interpretovat jako tvarotvorné užití reflexiva.¹¹⁹

Doklady reflexiva *se/sa* u verbálního substantiva se nám tedy v češtině i ve slovenštině podařilo najít pouze pro ty funkce reflexiva, které se netýkají čistě tvarotvorného užití. Sporná je otázka přítomnosti reflexiva u verbálního substantiva jako zvrtného zájmena (existenci reflexiva s recipročním významem, byť ojedinělou, by snad bylo možné považovat za prokázanou). Poměrně frekventované je reflexivum u verbálních substantiv odvozených od sloves-reflexiv tantum (v češtině i slovenštině téměř 30 % výskytů reflexiva u verbálního substantiva – ačkoli jde spíše o větší frekvenci několika málo substantiv).¹²⁰ S přehledem nejčastěji se u verbálního substantiva vyskytuje reflexivum, které jsme hodnotili jako odvozovací slovotvorný formant – sémanticky funkční, tvořící u slovesného pendantu (nebo základu) odvozené reflexivum (v češtině i ve slovenštině zhruba stejně, tvoří kolem 70 % výskytů reflexiva *se/sa* s verbálním substantivem). Potvrzuje se tím tedy jak pro češtinu, tak pro slovenštinu mluvnická definice užívání reflexiva u verbálních substantiv: „používá se tehdy, vyžaduje-li to zřetelnost (pro rozlišení zvrtného a nezvrtného slovesa)“.¹²¹

3.1.7.4 Druhý zvrtný formant v češtině a slovenštině, dativní *si*, je u sloves frekventovaný mnohem méně než *se/sa*, omezené jsou v tomto srovnání i jeho funkce.

¹¹⁹ Pro prokázání významu reflexivního pasiva by patrně byla nutná přítomnost původního subjektu pasivního děje. Domníváme se však, že hypotetické konstrukce jako **stavění se domu*, *zpívání se písni* nejsou v češtině gramaticky správné, dokonce nejsou možné. Příčinou by mohlo být vlastně jakési zdvojení deagentizace a pasivizace – nominalizované struktury s verbálním substantivem se pokládají už samy za deagentizované. Při cíleném hledání se nám nepodařilo nalézt žádný podobný doklad, ani pro slovenštinu. Podobně neúspěšné bylo hledání hypotetické „deanonymizační“ konstrukce typu **sezení se* (< *sedí se* < *sedíme*). Pro slovenštinu jsme našli jeden doklad, který by snad byl reflexivum u bezobjektového slovesa, jednak ale přítomnost subjektu děje vyjádřeného verbálním substantivem vylučuje interpretaci jako anonymizační konstrukce, jednak si nejsme si úplně jisti interpretací vůbec: *Zvšných 106 minút takmer trojhodinového filmu je nezmyselným chodením sa hlavného hrdinu Pawlika s opicou Žurdou po poľských mestách...*

¹²⁰ Tím se potvrzuje Jelínkův závěr, že oproti starší době (Gebauerově; přesněji řečeno podle Jelínka Gebauer v Příruční mluvnici jazyka českého z r. 1904 to považuje za nepřipustné) se rozšiřuje „mechanické užití zvrtného zájmena pod vlivem příslušných tvarů slovesných“. Jelínek (1963), s. 231.

¹²¹ SG, s. 281.

Nefiguruje v gramatické funkci, jako tvarotvorný morfém pro tvar zvrtného pasiva nebo bezsubjektového pasivního tvaru (anonymizace). U sloves se vyskytuje pouze jako skutečné zájmeno, tedy dativní objekt (ve zvrtném i recipročním významu)¹²², dále u reflexiv tantum (např. *oblíbit si*) a také ve funkci, již jsme shrnuli pod termín odvozené reflexivum. Zde se na reflexivní podobu slovesa nabalují další významy, které u typu *se/sa* nenacházíme: citové významy jako zájem činitele na průběhu děje, uspokojení z děje, případně také s tím spojená míra děje (často jako spoluformant se slovotvornou předponou *po-*: *pospat si*, *za-*: *zaplavat si*).¹²³

Poměrně hojný výskyt verbálních substantiv s reflexivem *si* v češtině i ve slovenštině dokládá slovotvorné funkce reflexiva: našli jsme jak reflexiva tantum (*počínanie si*, *zapamatování/zapamätanie si* – ve slovenštině reflexivum zachováno třikrát častěji než v češtině), odvozená reflexiva (*uvědomování/vedomovanie si* – jeden z nejčastějších lexémů, který zachoval reflexivum *si*, má také nejvyšší poměr tvarů s reflexivem ke tvarům bez něj, v češtině více než polovina všech výskytů je s reflexivem, ve slovenštině dokonce téměř tři čtvrtiny), včetně dalších významů „uspokojení“ či míry děje (*popovídání si*, *pokecanie si*, *pozretie si zápasu*). Opět ojediněle jsme našli i doklady objektového užití: pro češtinu *lhaní si* (z kontextu vyplývá zvrtný význam), pro slovenštinu *potykanie si* (reciproční význam je zde patrně podpořen předponou *po-*)¹²⁴.

1.3.7.5 Vyjadřování (zachovávání) reflexiva u verbálních substantiv sleduje tedy stejný princip jako vyjadřování (zachovávání) morfologických kategorií slovesa: čím více se týká sémantiky, tím častěji je zachováno, čím více je funkce reflexiva gramatická, tím spíš se u substantiva neudržuje. Výjimkou jsou reflexiva u substantiv odvozených od reflexiv tantum, která jsou funkčně zcela vyprázdněná, nemají ani sémantickou funkci, a přesto jsou poměrně často u substantiv zachována.

¹²² Isačenko 2, s. 385.

¹²³ MSJ, s. 383n., PMČ, s. 216.

¹²⁴ Vlastně by se dalo toto užití charakterizovat jako reciprokum tantum, v jiných užitích (jako slovesa, dokladů pro verbální substantivum je příliš málo) je vždy vedle reflexiva ještě konstrukce *s + Instr.*

3.2 Jmenné gramatické kategorie morfologické

Substantivum vyjadřuje morfologické gramatické kategorie tvarotvorným formantem (deklinačním morfem), v němž jsou vedle významu pádu („pádová koncovka“) vyjadřovány i další deklinační kategorie substantiva – (gramatický) jmenný rod a jmenné číslo. Specifikou morfologických kategorií substantiva je to, že do jisté míry odrážejí substantivem zachycovanou mimojazykovou realitu – zejména jmenné číslo, dále přirozený rod (jako pododdíl kategorie jmenného rodu vedle rodu gramatického), a co se týče usouvztažňování, i pád substantiva. Tytéž gramatické kategorie vyjadřují i další skloňované slovní druhy – zájmena, adjektiva a číslovky, zejména u adjektiv a některých typů zájmen a číslovek jde však o kategorie kongruenční, vyjadřující shodu s řídícím substantivem.

3.2.1 Jmenný rod

Syntakticky nezávislá kategorie jmenného rodu se týká zejména substantiv označujících životné entity, u nichž je možné rozlišovat přirozený rod (pohlaví: mužský životný a ženský, případně střední – „jména mláďat“). V tomto případě je kategorie jmenného rodu kategorií odrazovou, odkazuje k mimojazykové skutečnosti a je spjatá se sémantikou pojmenování. Naproti tomu u velké většiny pojmenování je význam přirozeného rodu upozaděn a jde zde pouze o gramatickou charakteristiku (vytvořenou však promítnutím významově opodstatněné triády maskulinum (animatum)-femininum-neutrum na pojmenování, která její prvky „přirozeně“ nejsou schopna vyjadřovat). Tento gramatický rod je vlastní každému substantivu jako třídící a organizující princip pro flexi¹²⁵; projevuje se příslušností substantiva k paradigmatu na základě koncovek a také kongruencí jiných (substantivem řízených) slovních druhů (adjektiv, zájmen, číslovek, některých slovesných tvarů).

Verbální substantiva se v češtině, slovenštině i ruštině řadí z hlediska gramatického rodu k neutru, tato charakteristika nic nevypovídá o jejich sémantice, což je doloženo už tím, že příbuzná (a sémanticky odpovídající) dějová jména v užším smyslu se vyskytují ztvárněná jako maskulina (inanimata) i jako feminina a neutra (*zpívání* – *zpěv*, *putování* – *pout'*, rus. *ustrojenie* – *ustrojstvo*).

¹²⁵ PMČ, s. 232.

3.2.2 Jmenné číslo

Kategorie jmenného čísla je syntakticky nezávislá, odkazuje k mimojazykové skutečnosti. Označuje množství, její náplní je protiklad jednoty a nejednoty, nerozčleněnosti a rozčleněnosti, singularity a plurality. Kromě pozůstatků stojících na okraji jazykového systému zanikl ve většině slovanských jazyků původní třetí člen kategorie, duál – v dnešní češtině, slovenštině a ruštině je tedy kategorie jmenného čísla dvojčlenná, skládá se ze singuláru a plurálu.

3.2.2.1 Verbální substantiva jako podtyp dějových jmen v širším smyslu pojmenovávají abstraktní jev – děj. Jako abstraktní jména, označující nehmotné jevy, které neexistují samostatně, jsou dějová (verbální) substantiva primárně singularia tantum, tedy substantiva s tvary pouze singulárovými.¹²⁶ Formálně však verbálním substantivům nic nebrání v užívání i tvarů plurálových, jejich flektivní paradigma je potenciálně úplné¹²⁷. Užití plurálu však může signalizovat posuny v sémantice verbálního (dějového) substantiva, a to směrem ke konkretizaci nebo různé jiné specifikace významu provázené (a signalizované) rozčleněným (a tedy už nějak počítatelným) pojetím denotovaného jevu. Co se týče konkretizace, jde o metonymické posouvání významu, kdy se k primárnímu významu děje přidávají další významy, zpravidla okolností děje označeného verbálním substantivem.¹²⁸ Častá je modifikace významu verbálního substantiva k významu výsledku děje (*prohlášení, čalounění*), dále to může být význam místa, které je s dějem nějak spojeno (*probodnutí, stoupání*), předmětu (prostředku nebo nástroje) děje (*krmení, oblečení*), zřídka i význam původce činnosti (*vedení*).¹²⁹ Tato konkretizace může být provedena v různé míře, od okazionálních užití po lexikalizované konkrétní významy. Konkretizovaný význam, jehož denotát je fyzický, „počítatelný“, se pak může projevovat tak, že původní verbální substantivum se objeví i v plurálových tvarech.¹³⁰ Jinak se mluví například o opakovanosti děje či stavu (*po počiatočných závahaniach* – opakovanost se interpretuje jako rozčleněnost v čase) vyjádřené plurálem verbálního substantiva.¹³¹ Problematiku jmenného čísla u verbálních

¹²⁶ MČ II., s. 46, 48.

¹²⁷ Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, s. 136.

¹²⁸ Na rozdíl od substantiv dějových v užším smyslu, která původní dějový význam ztrácejí, substantiva verbální ho zachovávají. Jelínek (1967), s. 571.

¹²⁹ Jelínek (1967), s. 571–573.

¹³⁰ Plurál však konkretizaci neindikuje ve všech případech: např. české substantivum *oblečení* (= oblek, šaty) v konkrétním významu (polysémickém vedle významu čistě dějového) se v plurálu neobjeví, jelikož jde o jméno sice už konkrétní, ale hromadné.

¹³¹ Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, s. 138.

(dějových) substantiv by bylo tedy možné shrnout tak, že kategorie jmenného čísla souvisí s jejich sémantikou a pro tato jména nepřímá užití plurálních forem signalizuje sémantické modifikace.

3.2.3 Pád

Morfologická kategorie pádu odráží vzájemné vztahy jednotlivých entit zahrnutých v situaci sdělované jazykovým projevem. Kategorie pádu u substantiva¹³² tak „pomáhá“ predikátu konstituovat celou výslednou strukturu (odpovídající sdělované situaci), vyjadřuje funkci jména v této struktuře. Pád vyjadřuje, v jakém smyslu, v jaké míře a v jakém pořadí se něco (zpravidla děj) zúčastňuje na předmětu pojmenovaném substantivem.¹³³ O pádu se mluví jako o větněkonstitutivním gramatickém prostředku substantiva¹³⁴.

Substantiva vyjadřují pád pádovým formantem (deklinačním morfem, v němž se kumulují i významy dalších substantivních gramatických kategorií) a v případě předložkového výrazu i předložkou („bimorf“). Podle takto formálně vyjádřených gramatických funkcí se vymezují jednotlivé pády, v češtině, slovenštině a ruštině tradičně v soustavě o šesti členech (respektive sedmi pro češtinu, započítáme-li i poněkud stranou stojící vokativ – ten se v ruštině nechápe jako pád,¹³⁵ ve slovenštině se nepokládá za součást jmenného paradigmatu¹³⁶).

Jelikož se verbální substantiva chovají jako kterákoli jiná substantiva, můžeme se s nimi setkat ve všech pádových tvarech i funkcích.

3.2.3.1 Z formálního hlediska je jako zajímavost možné zmínit, že v češtině je deklinace, k níž náležejí verbální substantiva, jednou z nejméně rozrůzněných, s vysokou mírou homomorfie – má pouze dva pádové tvary v singuláru, čtyři v plurálu (je to důsledek hláskových změn – přehlásky 'a > ě, respektive 'á > ie, úžení 'ú > í a konečně monoftongizace ie > í¹³⁷). Ve slovenštině a ruštině je tato deklinace rozrůzněnější.

¹³² A stejně tak i u zájmena. Naproti tomu u adjektiv a adjektivních zájmen a číslovek je pád kongruenční kategorií vyjadřující gramatickou shodu s řídícím substantivem.

¹³³ MSJ, s. 152.

¹³⁴ MČ 2, s. 53.

¹³⁵ Isačenko 1, s. 93.

¹³⁶ MSJ, s. 44.

¹³⁷ Srov. Historická mluvnice češtiny, s. 154 a na dalších místech.

3.3 Jak je snad z uvedeného přehledu gramatických kategorií konstituujících slovní druh slovesa a substantiva zřetelné, verbální substantiva jako kategorie (tedy ve všech třech srovnávaných jazycích) mají všechny gramatické charakteristiky vlastní substantivům a jen některé zachovávají po svém fundujícím slovesu. Verbální substantiva jako syntaktické deriváty sloves beze změny přebírají lexikální význam svých fundujících sloves. Tento jejich rys se odráží i v (jisté) schopnosti vyjadřovat (tj. zachovávat) morfologické gramatické kategorie slovesa, které mají nějaký přesah do sémantiky – zejména vidu. Ukazuje se však, že tato schopnost postupně ustupuje, vidové rozdíly se spíše stírají a mizí, ačkoli formálně „vidové dvojice“ verbálních substantiv stále nacházíme. Ostatní morfologické kategorie slovesa, zvláště kategorie aktualizací (čas, způsob slovesný), verbální substantiva nejsou schopna vyjádřit – predikace je jimi vyjadřována pouze sekundárně a do jisté míry redukováně: bez časové a modální charakteristiky. Je tedy možné shrnout, že slovesné gramatické kategorie (významy), které tato substantiva alespoň do určité míry zachovávají, jsou spjaty se sémantikou slovesného pojmenování. To svědčí pro myšlenku, že verbální substantiva jsou „sémantickými slovesy“, jinak se ale chovají a fungují jako běžná substantiva.

4 Syntax nominální skupiny jako výsledku nominalizace

4.1 Sloveso ve formě VF jako základní a typické ztvárnění sémantického predikátu má v této funkci nejen schopnost vyjadřovat aktualizační morfologické kategorie, ale také jiným způsobem navzájem usouvztažňovat jednotlivé entity podílející se na sdělované situaci (participanty propozice). Projevuje se tak jeho lexikálně-syntaktická vlastnost valence. Valence spočívá v tom, že dominující člen (zde tedy slovesný predikát ve tvaru VF) vyžaduje jistý počet dominovaných členů, zpravidla i v určitých tvarech,¹³⁸ přičemž tyto participanty jsou implikovány v sémantice tohoto řídicího členu. Primárně se tato vlastnost přisuzuje slovesu, a to zejména slovesu jako predikátu, jako základní vlastnost větotvorná. S jistými obměnami ji však vykazují i další způsoby použití slovesa včetně výsledků jeho nominalizací (či, jinak řečeno, slovesem motivované deriváty příslušející k jiným slovním druhům – zejména substantiva a adjektiva). Slovesná valence (i takto širě pojatá) je tedy gramaticko-syntaktickým jevem,¹³⁹ podmíněným sémantikou.

4.1.1 Valenční doplnění slovesa jsou zmiňované vyžadované dominované členy. V modelu funkčně-generativního popisu jazyka jsou to na tektogramatické, významové rovině jednak doplnění vnitřní – aktanty (participanty), a jednak doplnění volná. Vnitřní doplnění jsou sémanticky obligatorní; není však vždy nutné, aby byla i povrchově realizována, tedy vyjádřena na rovině morfematické. Volná doplnění (zpravidla) nejsou obligatorní sémanticky, ani co se týče jejich vyjádření na morfematické rovině. Dalšími kritérii pro rozlišení aktantů a volných doplnění je to, že sloveso může být doplněním rozvíjeno pouze jednou (aktant), nebo vícekrát než jednou (volné doplnění), a že slovesa, která doplnění rozvíjí, tvoří omezenou skupinu a mohou být vyjmenována (aktant), nebo doplnění může bez gramatických omezení rozvíjet jakékoli sloveso (volné doplnění). Aktantů se zpravidla rozlišuje 5 typů: konatel (agens, Act), patiens (Pat) – tyto první dva aktanty jsou nejzásadnější, adresát, původ a efekt. Volná doplnění jsou zpravidla cirkumstanty.¹⁴⁰

4.1.2 Valence se však nepřisuzuje pouze slovesu. Chápe-li se valence jako jev logicko-

¹³⁸ MČ 3, s. 18.

¹³⁹ Novotný (1981), s. 61.

¹⁴⁰ Panevová (1980), s. 29–30, Úvod do teoretické a počítačové lingvistiky I., s. 93n.

-sémantický, zahrnuje i jiné slovní druhy než sloveso (a jeho deriváty).¹⁴¹ Co se týče substantiv, je třeba odlišovat valenci deverbálních substantiv (a to derivovaných nejen syntakticky, ale i lexikálně) a valenci primárních, slovesem nemotivovaných substantiv.¹⁴²

4.2 Valence primárních, nederivovaných (nedeverbálních) substantiv je jiná, než jak je chápána valence slovesná: v případě substantiv je valence jevem logicko-sémantickým, nikoli lexikálně(sémanticko)-syntaktickým.¹⁴³ Na povrchové rovině (na rovině morfematických realizací) se totiž ukazuje, že všechna valenční doplnění u substantiv, ačkoli sémanticky obligatorní, jsou (na rozdíl od sloves) vždy fakultativní, vypustitelná bez ztráty gramatičnosti; všechny valenční pozice jsou potenciální, nemusí být obsazeny jazykovým výrazem¹⁴⁴. Doplnění, která se u substantiv objevují, jsou i sémanticky jiná než doplnění slovesná.¹⁴⁵ Jako specificky substantivní valenční členy se uvádějí přináležitost (Appurtenance), materiál (Partitiv) a dále „general relation“, posesivita a kvantifikace a identita.

4.2.1 Přináležitost (Appurtenance) je modelována jako volné doplnění (všech) substantiv, u některých však sémanticky obligatorní – to u substantiv, v jejichž významovém poli je zachycen nějaký vztah („related nouns“). Jsou to především jména vyjadřující různé sociální vztahy (*syn, přítel*) nebo názvy částí v širokém slova smyslu (přináležitostí pak bude výraz označující celek; *povrch*).¹⁴⁶ Lexikální jednotkou, která vyjadřuje vztah přináležitosti, je podle Piřhy *patřit k*¹⁴⁷. Materiál (Partitiv) se nachází u substantiv jako aktant fakultativní i obligatorní, a to zejména u substantiv s významem míry; u abstraktnějších je zpravidla sémanticky obligatorní (*skupina*), u konkrétnějších spíše fakultativní (*košík, láhev*). Piřhova „general relation“, další substantivní aktant, je široce a dost obecně sémanticky vymezené doplnění substantiv, popsané jako obvyklý vztah mezi atributem a jeho řídícím jménem¹⁴⁸. Jako jeho podmnožiny se dají vyčlenit volné doplnění posesivita a kvantifikace. Panevová¹⁴⁹ vedle prvních dvou valenčních členů vymezuje ještě fakultativní aktant identitu, objevující se

¹⁴¹ Novotný (1981), s. 60.

¹⁴² Rozlišuje je tak i Piřha (1980), s. 226nn.

¹⁴³ Mluví se také o lexikologickém pojetí valence: Kopřivová (2004), s. 7nn.

¹⁴⁴ PMČ, s. 504.

¹⁴⁵ Panevová (2002), s. 34, však „přítomnost slovesných aktantů nevyklučuje[me] ani u primárních substantiv“, srov. *seminář profesora X*.

¹⁴⁶ V jiných pojetích se tento typ substantivní valence hodnotí jako valenční atribut bez motivace (MČ 3, s. 146).

¹⁴⁷ Piřha (1984), s. 232.

¹⁴⁸ Piřha (1984), s. 229.

¹⁴⁹ Panevová (2002), s. 29.

u některých substantiv (jejím typickým vyjádřením je nominativ jmenovací: *město Praha*, *pojem čas*).

Jinak je typickým vyjádřením těchto sémantických valenčních členů genitiv, obecně adnominální pád.¹⁵⁰ Substantivní valence má, jak je vidět i ze sémantiky jednotlivých typů substantivních aktantů, zcela jinou povahu než valence slovesná.

4.3 Verbální deriváty, ať už jde o výsledky derivace syntaktické (verbální substantiva)¹⁵¹ nebo lexikální (deverbativa s jiným než abstraktním významem), mají valenci některými rysy shodnou s valencí slovesnou, některými se naopak shodují s valencí substantivní. Svým charakterem má valence deverbativ blíže k valenci verbální – už proto, že je s ní spojená geneticky, jde vlastně o transformovanou verbální valenci a jednotlivé aktanty sémanticky odpovídají aktantům slovesným. Některé její rysy jsou však charakteristické pro valenci substantivní, neverbální – to je zejména potenciálnost všech doplnění. Vydělují se tedy z toho pohledu tři typy valence: slovesná (s obligatorností vyjádření některých aktantů), valence substantivní, „ne(de)verbální“ (specifická logicko-sémantická „necesita“¹⁵², nevyžadující určité morfologické ztvárnění doplnění; zpravidla u substantiv a adjektiv¹⁵³) a deverbální (valence slovesných derivátů, která kopíruje s jistými (pravidelnými) formálními proměnami valenci motivujících sloves, je ale pouze potenciální; je tedy pomezní, stojí mezi oběma druhými typy).

4.3.1 Deverbální substantiva, jak už bylo řečeno, více či méně „dědí“ valenční rámec po svém fundujícím slovese. Jejich aktanty jsou tedy shodné s aktanty slovesa, ačkoli povrchově jde o (shodné či neshodné) atributy, stejně jako u doplnění nedeverbálních substantiv¹⁵⁴. Při

¹⁵⁰ Takto (logicko-sémanticky) pojatými valenčními doplněními jsou i shodné atributy, tj. adjektivní (případně pronominální) doplnění substantiva.

¹⁵¹ Do stejné skupiny, co se týče valence, bývají zařazována dějová jména obecně, nebo i substantiva pouze s dějovým významem, nederivovaná od slovesa, např. *panství*, *násilí* (MČ 3, s. 129).

¹⁵² MČ 3, s. 39.

¹⁵³ Rozsáhlá je také problematika valence adjektivní, kterou zde necháváme stranou. Pro češtinu je zpracovaná zejména Piřhou (1982) a Kopřivovou (2004). I u adjektiv se však zdá, že zásadní roli hraje jednak jejich slovo tvorná motivace (deverbální adjektiva), jednak je zde zásadní rozdíl v užití predikativním (se sponovým slovesem) a užitím atributivním. Srov. i Panevová (1998), s. 7nn, Kopřivová (2004), s. 2. Další důležitou distinkcí u adjektiv je syntaktický rozdíl mezi adjektivy kvalifikačními a relačními.

¹⁵⁴ V mluvnicích, které podrobněji rozebírají syntax jiných slovních druhů než slovesa, se tento typ atributu vyděluje jako valenční atribut (MČ 3).

derivaci substantiva od slovesa však u aktantů nastávají systémové formální změny.¹⁵⁵

4.3.2 V rámci deverbálních substantiv jsou rozdíly mezi deverbativou označujícími děj (nomina actionis – tj. substantiva dějová v užším smyslu a substantiva verbální) a ostatními deverbativou. Lexikální deriváty sloves s významem jiným, než je význam děje, obecně tedy s významem konkrétním, se tvoří jako odraz inventáře valenčních pozic i volných doplňků, který dané sloveso má¹⁵⁶. Jednotlivé typy těchto odvozenin tedy odpovídají členům valenčního rámce („aktantová jména“¹⁵⁷), případně cirkumstantům fundujícího slovesa. Jelikož jde o deverbativa, tato substantiva (případně adjektiva), jak už bylo řečeno, do určité míry a určitým způsobem přebírají valenční rámec svých základových sloves. Jelikož však jde o derivovaná jména aktantů/cirkumstantů, můžeme pozorovat jejich specifický rys: daný aktant/cirkumstant fundujícího slovesa je derivací „pohlcen“, je „zabudován“¹⁵⁸ už v samotném lexikálním významu výsledného substantiva (vyjádřen je vlastně odvozovacím slovotvorným formantem) – a tedy nemůže být přítomen v jeho valenčním rámci. Jinak řečeno, deverbativum s významem aktantu/cirkumstantu nepředpokládá vztahy se slovem vyjadřujícím tentýž aktant/cirkumstant téhož děje¹⁵⁹. Konkrétně tedy např. ve valenčním rámci jmen konatelských/činitelských, označujících agens slovesného děje, se nebude vyskytovat žádný člen ve funkci agentu děje zachovaného v sémantice kmene fundujícího slovesa – proto, že agens vyjadřuje už samo toto deverbální jméno. Podobně patiens nebude přítomen ve valenčním rámci např. deverbálních substantiv s významem výsledku děje¹⁶⁰. A konečně např. frekventované deverbativní deriváty s významem místa děje (jako např. *jídelna*) by v případě potenciálně rozvinutého valenčního rámce v něm nemohly mít přítomné vyjádření okolnostního určení místa děje.

4.3.3 Naproti tomu deverbativa s významem děje přebírají valenční rámec od svého fundujícího slovesa bez takových omezení. Jejich sémantika je shodná se slovesem, vyjadřují ve svém primárním významu stejně jako sloveso pouze samotný děj, jen jinak – substančně –

¹⁵⁵ Panevová (2000), s. 173.

¹⁵⁶ Srov. zde kap. 2.1.1.

¹⁵⁷ Padučeva (1977), s. 84.

¹⁵⁸ Panevová (2002), s. 32.

¹⁵⁹ Padučeva (1977), s. 85.

¹⁶⁰ U role patientu je situace komplikovanější: člen sémanticky vymezený jako dějem zasažená substance (Pauliny) je ve výsledku slovotvorného procesu (jako deverbální substantivum) různě sémanticky modifikovaný – ve své struktuře zabudovaný patiens nemají jen názvy výsledků děje, ale i na př. názvy látky spotřebovávané při ději či odpad po ději (*piliny*). Srov. Buzássyová (1974) s. 56nn.

pojatý.¹⁶¹

Sémanticky jde o slovesa.¹⁶² Lze tedy předpokládat, že ve stejném počtu a stejné zůstanou zachovány i jejich sémantické participanty. Sémanticky zůstávají skutečně nezměněné, důsledkem tohoto sekundárního vyjádření sémantického predikátu však nezřídka bývá redukce: aktanty sice zůstávají ve valenčním rámci (i v sémantice) substantiva zachovány, povrchově se ale redukují – nejsou vyjádřeny.

4.3.3.1 Také v syntaktickém chování verbálních substantiv a dějových jmen v užším smyslu, která stojí na hranici derivace syntaktické a lexikální, však jsou rozdíly. Dějová jména v užším smyslu především nevykazují takovou pravidelnost v přebírání valenčního rámce fundujícího slovesa, jejich valence se může formálně měnit, aniž by se dalo mluvit o pravidlech těchto přechodů.¹⁶³

4.3.3.2 Na rozdíl od dějových jmen v užším smyslu se valenční rámec fundujícího slovesa převádí do struktury s verbálním substantivem do té míry pravidelně, že důsledky přechodu sloveso (VF) > verbální substantivum je možné formulovat jako pravidla.¹⁶⁴

Prvním pravidlem pro přechod větné struktury založené na VF v nevětnou strukturu, nominální skupinu založenou na verbálním substantivu (VS), je pro češtinu to, že forma valenční pozice nominativ (Nom.) u VF se mění na genitivní (Gen.) u verbálního substantiva (*Petr píše* > *psaní Petra*). Druhé pravidlo zní, že valenční pozice s formou akuzativní (Acc.) u VF se mění na genitivní u verbálního substantiva (*píše dopis* > *psaní dopisu*). Třetí pravidlo: forma všech substantivních nebo větných doplnění VF větné struktury, která nejsou subjektem (ve tvaru Nom.) nebo přímým objektem (Acc.), se nemění (*píše perem/celou noc* > *psaní perem/celou noc*). Mění se pouze adverbiální doplnění na doplnění adjektivní (*píše rychle* > *rychlé psaní*). Zároveň podle čtvrtého pravidla se může ve formu Gen. u substantiva odvozeného z dvouaktantového slovesa s povrchovým vyjádřením valenční struktury Nom. –

¹⁶¹ Viz již zde kap. 2.1.2.

¹⁶² Piřha (1981), s. 215.

¹⁶³ Srov. Panevová (2002), s. 33: *ostýchat se něčeho* > *ostých před něčím*; *účastnit se něčeho* > *účasť na něčem* ad. Zdá se však, že podobné chování vykazují v ruštině i verbální substantiva (resp. substantiva na *-nije/-tije*) (srov. Straková (1980), s. 95n.: *uvažat' staršich* > *uvaženiye k staršim*). To by dotvrzovalo zjištění týkající se jak tvoření tohoto typu substantiv v ruštině, tak jejich morfologických vlastností – totiž že na rozdíl od verbálních substantiv v češtině a slovenštině ruská substantiva na *-nije/-tije* netvoří až tak vydělenou skupinu v rámci názvů děje, jsou spíše jedním z mnoha slovo-tvorných typů, byť jedním z nejfrekventovanějších.

¹⁶⁴ Srov. Karlík – Nübler (1998), s. 107nn.

VF – Acc. změnit pouze jedna z valenčních pozic. Tyto pravidelné formální změny povrchového vyjádření valenčních doplnění při přechodu z větné struktury konstituované VF v nominální skupinu založenou na verbálním substantivu by bylo možné zachytit i takto:

Nom. (u VF) > Gen./Instr./Adj. posesivní/*od* + Gen. (u verbálního substantiva),

Acc. (u VF) > Gen./Adj. posesivní (u VS).¹⁶⁵

Doplnění slovesa (patient či další aktanty) v jiných tvarech, než je akuzativ, tedy v sémantických či předložkových pádech se při nominalizaci struktury v nominální skupinu založenou na verbálním substantivu nemění.

Jak je vidět, tyto formální změny se týkají Nom. a Acc. u fundujícího slovesa, jde tedy o posuny spojené s nominalizací zejména u prvních dvou aktantů slovesa a nejčastěji se tato pravidla vztahují na slovesa dvouaktantová, a to tranzitivní. Případné další aktanty bývají ztvárněny zpravidla předložkovými výrazy, možné je i doplnění ve formě věty.

4.3.3.3 Zpravidla roli patientu, řídčeji i agentu (Act.) mají i první členy kompozit s verbálními substantivy. Jde o determinativní kompozita, původní tvar předního členu je však někdy zastřen nahrazením koncovky substantiva spojovacím submorfem¹⁶⁶ (*díkuvzdání, vlnobitie, krovoprolitije*).¹⁶⁷ Podtypem těchto složenin jsou substantiva s prvním členem pronominálním: a to s významem reflexivním s prvním členem *sebe-/seba-/sebja-* (*sebeobětování, sebaavyjadrenie*, ruské pouze *sebjaljubl'e*; a v češtině i jeden korpusový doklad *soběporozumění*)¹⁶⁸, *sam(o)-* (*samovznícení, samoopylovanie, samoopredelenije*) a dokonce i s významem recipročním (rus. *vzaimo-*: *vzaimovlijanije*).

4.3.3.4 Zdaleka ne ve všech případech je povrchově realizován úplný valenční rámec verbálního substantiva. Není to dáno jen ztrátou tranzitivity¹⁶⁹ u výsledků substantivních nominalizací ve srovnání se slovesem, která dovoluje aktanty u verbálního substantiva povrchově nerealizovat (protože valenční doplnění deverbativ jsou povrchově pouze

¹⁶⁵ Panevová (2002), s. 30. Ukazuje se, že další taková změna se může týkat dalšího aktantu, adresátu: přechod Acc. (VF) > Dat. (VS) či Gen. (VF) > Dat. (VS), srov. Kolářová (2004). Jedná se zejména o roli adresáta u substantiv odvozených od sloves mluvení s ADDR (Acc.) či (Gen.) (*informace uživatelům < informovat uživatele, otázka Komerční bance < otázat se Komerční banky*).

¹⁶⁶ MČ 1, s. 454.

¹⁶⁷ To, že je pozice Pat či Act už obsazena předním členem složeniny, nehraje, zdá se příliš závažnou roli. V korpusových materiálech jsme se setkali i s českým dokladem *vlnobití zelených a šedých velikánů*, kde jde vlastně o zdvojení pozice agentu. Je ale fakt, že zrovna toto užití deverbálního kompozita je metaforické.

¹⁶⁸ Nádeníček (2004), s. 132, považuje tento typ na příkladu *sebeučení* za slovotvorný předstupeň substantiva s reflexivem (*učení se*). (Nádeníčkův příklad se nám však v korpuse nepodařilo doložit.)

¹⁶⁹ MSJ, s. 72.

potenciální, nikoli obligatorní jako u slovesa). Důležitější jsou zde strukturní omezení vyplývající z toho, že výsledky nominalizace jsou zpravidla vyjádřením druhého predikátu (děje, slovesa) ve větné struktuře s VF. Nominální skupina, tedy valenční struktura řízená těmito deverbativy, je tak sekundární a i svou realizací podřízená charakteru a realizaci valenční struktury VF. V některých případech je sémantika děje vyjádřeného predikátem ve formě VF taková, že při druhém ději ve větě, vyjádřeném verbálním substantivem, nemůže být jeho aktant (zpravidla jde o agens), který je koreferentní s aktantem VF, vyjádřen. Deverbativum si sice tuto valenční pozici zachovává, pro povrchovou realizaci je to však valence „zakázaná“.¹⁷⁰ Nejen vyjádření (či nevyjádření) jednotlivých participantů druhého predikátu, ale i jejich konkrétní formální realizace jsou podřízeny kontextu celé struktury s VF, do níž je taková nominální skupina začleněna.¹⁷¹ Tato omezení neplatí jen pro verbální substantiva, ale pro všechny typy ztvárnění druhého predikátu ve větě.

4.4 Takto tedy ve stručném popisu vypadá posun povrchového vyjádření aktantů predikátu při nominalizaci (struktury založené na) VF ve formu verbálního substantiva v češtině (resp. v nominální skupinu na VS založenou). Pokusíme se projít jednotlivé adnominální povrchové realizace aktantů a srovnat jejich funkci, užití či frekvenci v češtině, slovenštině a ruštině. Omezíme se zde na bezpředložkové pády. Dotazy do korpusů formulujeme na základě slovosledu nominální skupiny, kde předpokládáme, že doplnění ve formě substantiva, tedy povrchově neshodný atribut, stojí v postpozici za řídícím substantivem a shodný, zejména adjektivní atribut je řídícímu substantivu primárně anteponován.¹⁷² O těsnosti tohoto postavení bude řeč dále.

4.4.1 Akuzativ u substantiva verbálního

Nejprve jsme ověřili základní předpoklad, že u verbálního substantiva nestojí jakékoli jeho doplnění ve tvaru bezpředložkového Acc. Skutečně se nám žádný takový doklad nepodařilo

¹⁷⁰ Jde o „kontextovou ztrátu valence, srov.: **Olen' spasalsja ot peresledovanije jeho volkom – Olen' spasalsja ot peresledovanija volka*, ale *On nabljudal peresledovanije olenja volkom*. Z hlediska povrchových realizací má pak jedno deverbativum různé valence, to je však pouze důsledkem různých vlastností kontextů, v nichž se vyskytuje – soubor jeho aktantů se v tektogramatické rovině nijak nemění. Padučeva (1977), zejm. s. 87n. Zdá se, že v této věci se verbální substantiva dotýkají problematiky řešené teorií kontroly u infinitivů sloves (srov. Úvod do teoretické a komputační lingvistiky, s. 60n.). Jde zde také o konkrétní sémantiku „prvního predikátu“ i o povrchovou realizaci dalších participantů VF. Srov. pojem *kontejneru* u Vendlera (1968).

¹⁷¹ Platí zde navíc různá stylistická pravidla omezující souvšlyt stejných tvarů v rámci větného celku.

¹⁷² Opačné postavení, tedy vzhledem k řídícímu substantivu postponovaný shodný a anteponovaný neshodný atribut, je možné také, ovšem pouze jako příznakové.

najít ani pro češtinu, ani pro slovenštinu a ani pro ruštinu.¹⁷³

4.4.2 Nominativ u substantiva verbálního

Adnominální funkcí nominativu je u primárních substantiv role identity. Pro verbální substantiva, jejichž valenci jsme popsali jako odlišnou od substantivní valence, nemůžeme považovat tuto roli za valenční doplnění.¹⁷⁴ Zřídka však skupinu verbálního substantiva se substantivem ve tvaru Nom. nacházíme: jde o tzv. obsahový nominativ, zejména nominativ jmenovací¹⁷⁵, a deverbativum zde mívá význam konkretizovaný, který ztratil procesualnost (*sdrúžení Arnika; označenie Kofola, spojenie obchodovateľnosť emisií; opredelenije „kartinka npravov“*).

4.4.3 Genitivní doplnění substantiva verbálního

Genitiv je základním tvarem adnominálního doplnění. Vedle mnohých významů sémantických na sebe genitivní forma, jak je vidět z výše uvedeného přehledu, při nominalizaci slovesa v češtině přejímá roli agentu (aktoru) predikátu, který je u VF vyjádřen formou nominativu, nebo patientu původně vyjádřeného akuzativem. To zapříčiňuje potenciální nejednoznačnost interpretace funkce genitivního aktantu u dvouaktantových (tranzitivních) sloves: doplnění v příkladu *kritizování poslance* může být mimo (desambiguující) kontext chápáno jako agens (actor) i jako patiens. Obecně se však má za to, že forma Gen. je vyhrazena pro patient a agens (Act) ji může obsadit, jen pokud „mu ji Pat

¹⁷³ V češtině nám na dotaz po těsné postpozici akuzativu za verbálním substantivem ([*(lemma=“.*ní“)* & (*tag=“NNN.*“*)] | [*(lemma=“.*tí“)* & (*tag=“NNN.*“*)] [*tag=“...4.*“*]) vyšlo překvapivě mnoho dokladů, drtivou většinou se však jednalo o Acc. s předložkou nebo o reflexivum *se*. Po upřesnění dotazu, že ve tvaru Acc. má být substantivum, jsme obdrželi 5 901 dokladů, z nichž při náhodném výběru 300 nebyl ani jeden případem akuzativního doplnění verbálního substantiva. Kromě několika málo chybně vyhledaných příkladů šlo o skutečné akuzativy, řízené však VF. Se stejným výsledkem jsme se setkali ve slovenštině, pouze jsme museli z materiálu vyloučit velké množství tvarů, které sice byly skutečnými substantivními doplněními, nikoli však v požadovaném Acc., nýbrž ve tvaru genitivu (bylo to zapříčiněno homonymií, a to zejména tvarů Gen.–Acc. maskulin životných v plurálu, Gen. sg.–Acc. (Nom.) pl. u feminin a podobně u neuter vzoru *vyšvedčenie*). Po odstranění této homonymie ze vzorku náhodně vybraných 300 dokladů jsme opět nenašli ani jeden případ akuzativního substantivního doplnění. V ruském materiálu, který jsme dostali na dotaz po kolokaci abstraktního deverbálního substantiva na *.*nije* či *.*tije* následovaného na první pozici Acc., bylo nejprve třeba vyloučit doklady, kde nebylo jako samostatná pozice respektováno interpunkční znaménko (šlo tedy např. o výčty či jiné skupiny koordinovaných substantiv ve tvaru Acc.). Žádný doklad pro akuzativní doplnění substantiva nám nezbyl po odstranění případů homonymie (zkomplikované ještě slovosledem, kdy jsou odtrženy k sobě patřící členy: *godnaja k upotrebleniju mebel’*) a těch dokladů, kdy akuzativ náležel k VF. Podobně jsme postupovali při zkoumání dalších pádových forem jako doplnění verbálního substantiva, měnila se pouze podoba tagu pro pozici následující po verbálním substantivu.

¹⁷⁴ Přesněji za valenční doplnění stejného charakteru, jako jsou doplnění deverbální.

¹⁷⁵ Miko (1962), s. 110.

uvolní“, tedy pokud bude vyjádřen jinak.¹⁷⁶ K obsazování genitivního tvaru agentem a patientem u verbálního substantiva dochází i ve slovenštině a ruštině.¹⁷⁷ Genitiv dále může stát u verbálního substantiva, v němž bylo nominalizováno sloveso s genitivní valencí (sémantický pád), tedy jako formálně nezměněné doplnění Gen. > Gen. (*docílit úspěchu* > *docílení úspěchu*).¹⁷⁸ Neshodný atribut ve tvaru Gen. stojí v nominální skupině v gramatikalizovaném postavení na prvním místě za nadřazeným substantivem.¹⁷⁹

V materiále námi získaném z korpusů bylo genitivní doplnění u verbálního substantiva v češtině, ve slovenštině i v ruštině použito pouze jako syntaktický pád. Ani v jednom případě z námi nalezených dokladů těsné postpozice genitivu vzhledem k VS jsme tedy nezjistili původní genitivní vazbu, již by mělo i fundující sloveso, genitivního tvaru bylo ve všech případech užito v rámci nominalizačního přechodu slovesa a jeho valenčního rámce.

U substantivních derivátů jednoaktantových sloves subjektivých genitiv vyjadřuje subjekt děje. Takových verbálních substantiv jsme v našem materiálu našli poměrně malé množství. Zpravidla však to skutečně byla agentová doplnění jednoaktantových sloves (*uplynutí poloviny postní doby; zlyhanie dvojročného úsilia; soprotivlenije častic*). Nejčastěji měla subjektivý (agentní, Act) význam genitivní doplnění substantiva ve slovenštině: přibližně ve 20 % výskytů, v češtině jejich počet činil cca 10 %, u ruských substantiv na *-nije/-tije* tvořilo užití genitivního doplnění s touto rolí asi 14 % nalezených dokladů. S agentovým významem genitivního doplnění u derivátů dvouaktantových sloves (tedy u dvouaktantových verbálních substantiv) jsme se setkali jen málo, zpravidla navíc byl nějakým jiným způsobem vyjádřen i druhý aktant (*želaním svojej vlády získat' aj súhlas opozície*).

Mnohem vyšší byla frekvence genitivního ztvárnění patientu děje vyjádřeného verbálním substantivem, tedy u dvouaktantového predikátu. V češtině tvořil genitiv v roli patientu (Pat)

¹⁷⁶ Panevová (2002), s. 30. K této ambiguitě však může dojít pouze tehdy, jestliže přímý objekt (Pat, Acc. > Gen.) není obligátní. Jen tehdy se v nominální skupině do genitivní pozice, vyhrazené jak už bylo zmíněno pro patient, může dostat také agens: *malování Heleny*. Naproti tomu u sloves s obligatorním přímým objektem se do adnominální genitivní pozice může dostat pouze patiens – taková konstrukce tedy není nijak homonymní: *namalování Heleny* (Karlík (1998), s. 180). Karlík (2002), s. 18n., dále popisuje také princip, podle něhož se rozhoduje, který z prvních dvou aktantů bude v této situaci, kdy si navzájem konkurují (tedy kdy jde o nominalizaci tranzitivního slovesa), vyjádřen při verbálním substantivu ve formě Gen. a kterému bude náležet realizace ve formě přivlastňovacího adjektiva. Podle něj při takové konkurenci genitivní pozici obsazuje patient, zatímco vyjádření posesivním adjektivem je dvojznačná, může být interpretována jako vyjádření objektu (patientu) i subjektu (agentu).

¹⁷⁷ Např. Miko (1962), s. 146nn., Isačenko 1, s. 103.

¹⁷⁸ Kučerová – Řezníčková (2003), s. 268.

¹⁷⁹ Nižníková (1994), s. 6.

dokonce 90 % všech zpracovávaných dokladů, o něco méně to bylo v ruštině (86 %), ve slovenštině pak 77 %.

4.4.3.1 V případě, že substantivum determinuje víc neshodných atributů, stojí ten, který je ve tvaru genitivu (bez ohledu na jeho roli), v češtině opět v kontaktním postavení za řídícím substantivem.¹⁸⁰ Stejná slovosledná situace je ve slovenštině.¹⁸¹ Naopak ruský adnominální genitiv v rozvitější nominální skupině (kde je (vyjádřen) víc než jeden substantivní aktant) je v pozici distantní, z kontaktního postavení je vytlačen adverbialním určením ve formě předložkového pádu (typ *bor'ba s nimi krest'jan*).¹⁸² To mohlo poněkud zkreslit naše výsledky dotazování do ruských korpusů, neboť i zde jsme dotaz formulovali na základě pořadí slov (tvarů) v nominální skupině. Jelikož jsme se však zaměřili na nominální skupiny s jedním doplněním řídícího verbálního substantiva, bylo vlastně naším cílem získání tohoto omezeného materiálu.

4.4.4 Instrumentál u substantiva verbálního

Instrumentál by se u verbálních substantiv měl nacházet především v roli agentu (Act) jimi vyjádřeného děje. Dostáváme se tak k problematice víceaktantových predikátů, jelikož jako syntaktický pád stojí instrumentál zřídka u jednoaktantových predikátů (primární syntaktickou funkcí instrumentálu je sice vyjadřování subjektu/agentu děje, jde zde však o děj pojatý tranzitivně).¹⁸³ Konstrukce, kde je agentní role vyjádřena Instr., má tu výhodu, že tvar genitivu zůstává volný pro obsazení objektem (Pat.) děje. Vedle této syntaktické funkce má však tvar instrumentálu i další role.

¹⁸⁰ MČ 3, s. 167.

¹⁸¹ Nižníková (1994), s. 6.

¹⁸² Straková (1980), s. 97.

¹⁸³ To také souvisí s adverbální syntaktickou funkcí instrumentálu, totiž vyjadřování subjektu (agentu) děje v deagentně (dekauzativně) transformovaných větných strukturách. Instrumentál u verbálního substantiva je tak možné chápat jako tvar beze změn přejatý výsledným verbálním substantivem z valenčního rámce fundujícího slovesa při nominalizační transformaci ((Nom. – VF akt. – Acc. >) Nom. – VF pas. – Instr. > Gen. – VS – Instr.). Srov. Karlík (1998), s. 178n.

Nalezené doklady, které by bylo možné interpretovat jako instrumentálové doplnění ve funkci agentu u jednoaktantového deverbativa, stojí u takového typu verbálního substantiva, které (jehož fundující sloveso) má těsný vztah se svým dvouaktantovým (tranzitivním) protějškem – jedná se spíše o redukovanou variantu dvouaktantového slovesa/verbálního substantiva: *bodnutí hmyzem* (hypoteticky < *hmyz bodal*) – pokud už rovnou nechápeme toto užití jako gramatické zevšeobecnění 2. aktantu. Podobné konstrukce, tedy s instrumentálovým doplněním ve funkci agentu a bez vyjádření pacientu i bez jiného obsazení genitivního tvaru (bez jeho povrchové realizace s jiným než pacientním významem) u verbálního substantiva, jsme našli ve slovenských dokladech na těsnou postpozici Instr. vzhledem k VS. Nezřídka šlo o případy, které bychom analyzovali jako tzv. zakázanou valenci (srov. zde sub 4.3.3.4): např. ... *pacienta, ktorý namiesto ošetrovania sestrou ADOS skončil v nemocnici*.

V českých dokladech z korpusu na dotaz po těsné postpozici instrumentálu vzhledem k verbálnímu substantivu překvapivě většina instrumentálových doplnění představovala nikoli agens (agentní roli mělo pouze 16 % dokladů), nýbrž různé jiné významy (role): zejména druhý (přechodný) objekt (*plnění vodou, zásobování obyvatel elektřinou*), prostředek či nástroj děje (*vykrajování lžičkou*), doplňkový význam (*jmenování profesorem*)¹⁸⁴ nebo vnitřní (výlučný) objekt (*šoupání nohou*) či instrumentálovou vazbu (*pohrdání zastupitelstvem*).¹⁸⁵ Setkali jsme se tak s mnoha případy, kdy instrumentálové doplnění bylo jediným povrchově realizovaným aktantem verbálního substantiva. Byl-li instrumentál ve funkci agentu, šlo většinou o deverbativum odvozené od slovesa předmětového (tranzitivního) – v polovině případů byl vedle aktantu s významem agentním a formou instrumentálovou vyjádřen i patiens, a to jak ve formě genitivu, tak posesivním zájmenem. Ve slovenštině jsme stejně tak našli instrumentálové doplnění ve všech zmíněných rolích, jen bylo jiné jejich početní rozložení: agens byl instrumentálem vyjádřen ve 24 % dokladů, častější bylo i současné vyjádření původního akuzativního patientu (vždy šlo o posesivní adjektivum nebo zájmeno: *jej oficiálne akceptovanie Slovenskom; o Galileovom odsúdení inkvizíciou*). Podíl agentních doplnění ve tvaru Instr. byl oproti patientním nejvyšší v ruštině: činil 40 %. V naprosté většině těchto dokladů byl z valenčního rámce vyjádřen vedle agentu (Instr.) i patiens, a to ve tvaru genitivu a často v rozvité struktuře (*osvojenija rebjonkom pravil i norm social'noj žizni, raspitije studentami spirtnych napitkov*). Neagentní významy instrumentálu tvoří u ruského deverbativa většinou nezměněná forma slovesného doplnění: instrumentálový patiens mělo ve svém valenčním rámci i fundující sloveso jako objekt (*upravlenije gorodom*) nebo jako druhý objekt (*izbraniije spikerom*). Doklady s valenčním instrumentálem jsme pak našli pouze v ruštině: u frekventovaných deverbativ *upravlenije* a *pol'zovanije*.

4.4.1 Jak jsme už zmínili, užití tvaru instrumentálu zpravidla signalizuje to, že valenční rámec verbálního substantiva je členitější než jednoaktantový. Je tedy možné předpokládat existenci ještě dalších doplnění vedle toho, které je povrchově realizováno instrumentálovou formou. Zpravidla jde pak o doplnění ve tvaru genitivu. V takové situaci se setkáme s hierarchizací aktantů predikátu, respektive s hierarchizací forem, jimiž jsou aktanty povrchově realizovány. Obecně se má za to, že hierarchicky nejzávažnější pozicí ve větě

¹⁸⁴ Takové významy činily téměř 50 % z dokladů, kromě jednoho sporného příkladu (*zaslání poštou nebo vhození do schránky 46 kusů protizákonných tiskovin*) však nebyl nikdy vyjádřen původní akuzativní přímý objekt (patiens).

¹⁸⁵ Srov. MČ 2, s. 61, MSJ, s. 190.

struktury je subjekt, nejzávažnější formou potom subjektu odpovídající nominativ.¹⁸⁶ Podobně v nominalizované struktuře je nevýznamnější pozice Gen., analogická nominativní pozici ve výchozí struktuře větné. Pozice instrumentálu je pak pozicí hierarchicky nižší.¹⁸⁷ To má své důsledky ve vyjadřování aktantů v redukovaném valenčním rámci: předpokládá se, že je-li vyjádřen pouze jeden aktant verbálního substantiva, bude to spíše právě aktant povrchově realizovaný formou genitivu (tedy s patientní funkcí oproti instrumentálovému agentu), nikoli instrumentál. Jak jsme ukázali na shrnutí našich korpusových dokladů, materiál z korpusů ukazuje jinou skutečnost: našli jsme i množství dokladů na povrchovou realizaci redukovaného valenčního rámce pouze ve tvaru Instr.

4.4.5 Dativ u substantiva verbálního

Dativní doplnění verbálního substantiva jsme v materiálech z korpusů našli pouze v češtině a slovenštině. Ruský korpus nenalezl na dotaz po abstraktním deverbálním substantivu zakončeném *-nije/-tije* (v jakémkoli tvaru) těsně následovaném substantivem v dativu žádný doklad, stejně tak když v zadání bylo ve tvaru dativu zájmeno. Pro verbální substantiva se tedy v našem zkoumání korpusových dokladů nepotvrdila existence dativní realizace aktantu typu *pamjatnik Puškinu*.¹⁸⁸ V českých a slovenských dokladech měl významnou frekvenci dativ jako vyjádření druhého objektu (v repertoáru tektogramatických rolí jako adresátu či beneficiantu). Poměrně časté bylo v tomto užití nevyjádření prvního objektu děje (patientu) (*zvěstování Panně; prispôsobavonie potrebám*). Pro slovenštinu jsme našli i doklady na vyjádření agentu vedle dativního doplnění (současně s nerealizováním patientu: *naše odporúčanie užívateľom*). Dativní doplnění se v našem materiálu vyskytlo u verbálních substantiv odvozených od sloves s dativní rekcí, šlo tedy o převzetí valence dalšího (3.) aktantu bez formální změny. Je však doložena i existence dativního doplnění verbálního substantiva odpovídající adverbálnímu aktantu genitivnímu či akuzativnímu.¹⁸⁹

4.4.6 Shodný atribut (adjektivum, zájmeno)

Jak bylo zmíněno výše, další významnou možností, jak vyjádřit u verbálního substantiva původně verbální aktanty, je shodný atribut, tedy adjektivum či zájmeno kongruentní s deverbativem. Zpravidla jde o posesivní adjektivum či zájmeno a vyjadřují primárně opět

¹⁸⁶ Grepl – Karlík (1998), s. 132.

¹⁸⁷ Karlík (1998), s. 179. Karlík totiž počítá s deagentizačním mezistupněm při nominalizační transformaci větné struktury založené na aktivním VF (ibid.).

¹⁸⁸ Isačenko 1, s. 104.

¹⁸⁹ Kolářová (2004).

první dva aktanty: buď agens či patiens. Tento typ realizace aktantu se vyskytuje v češtině, slovenštině i ruštině a může být jediným doplněním verbálního substantiva (tedy není nijak méněcenný ve srovnání s vyjádřením aktantů jako neshodnými atributy), konkuruje zejména s genitivní či instrumentálovou realizací aktantu.

4.5 Z provedených zkoumání materiálů nominálních skupin získaných v korpusech vyplývá několik závěrů. Zaprvé je zásadní rozdíl ve slovosledu nominální skupiny v češtině a slovenštině na jedné straně a v ruštině na straně druhé. Čeština a slovenština téměř bez výjimek dodržují těsné postavení (ať už jde o antepozici či postpozici) členů (nominální) skupiny a aktant realizovaný genitivem jako nejvýznamnější formou substantivního doplnění obsazuje „privilegovanou“ první pozici těsně po substantivu. V ruštině naproti tomu se členy nominální skupiny roztrhávají a genitivní doplnění je v rozvitějších skupinách s několika postponovanými aktanty v distantní pozici – z pohledu české a slovenské nominální skupiny je tento tvar vytlačen ze svého výsadního postavení doplněními v jiných tvarech. Bylo by jistě zajímavé zaměřit se na zkoumání toho, jestli tato slovosledná změna odráží (nebo naopak má za důsledek) přehodnocení důležitosti jednotlivých aktantů v jejich typických povrchových realizacích. Stejně tak by z hlediska srovnávacího byly zajímavé výsledky konfrontace rozvinutějších nominálních skupin – tedy valenčních struktur, kde je na povrchové rovině realizován více než jeden aktant verbálního substantiva.

Zadruhé, na základě jazykového materiálu získaného z korpusů je možné zpochybnit tezi, že by v případě povrchové realizace jediného doplnění z valenčního rámce verbálního substantiva bylo toto doplnění možné vyjádřit pouze ve tvaru genitivu. Doloženy jsou i jiné možnosti povrchové realizace. Je však otázka, jaké funkce takové jediné negenitivní vyjádření plní – zdá se, že jde spíše o sémantické pády. V případě instrumentálového doplnění ve funkci 1. aktantu (agens, Act) by bylo třeba pro průkaznost zpracovat větší objem materiálu, než jsme měli možnost v této práci.

Další zjištění se týká nejdůležitějšího slovesného aktantu, agentu. Ukazuje se, že v konkurenčních případech (jako je například doplnění verbálního substantiva ve tvaru genitivu bez dalších, jinak realizovaných doplnění), kde by mohl být genitivním doplněním vyjádřen jak agens, tak patiens (tedy u sloves nejméně dvouaktantových), je genitivní tvar doplnění je obsazen patientem a vyjádření agentu se většinou vůbec nerealizuje (ani

genitivem, ani jinou možnou formou). Toto zjištění je vlastně potvrzením jedné z hlavních funkcí nominalizace, totiž zbavení děje aktualizačních významů, mimo jiné i vztahu k agentu (subjektu) – tedy upozadění agentu, jeho zevšeobecnění až anonymizace děje.

5 Závěr

V této práci jsme se snažili prozkoumat chování verbálních substantiv na *-ní/-tí* v češtině, slovenštině a ruštině, a to zejména jako sekundárního vyjádření sémantického predikátu.

Jako takové se verbální substantivum chápe jako výsledek nominalizace, syntaktické operace, při níž deagentizací a deaktualizací vzniká sekundární vyjádření predikační struktury. Oproti primárnímu vyjádření větnou strukturou založenou na VF má predikace v nominalizované struktuře omezené vyjadřování některých významů. Figuruje ve větné struktuře jako vyjádření tzv. druhého slovesa – v této funkci si konkuruje s vedlejší větou. Verbální substantiva jsou však jen jedním z možných výsledků nominalizace predikátu. Vedle této substantivní nominalizace nacházíme ve slovanských jazycích (tedy i v češtině, slovenštině a ruštině) skupinu neurčitých slovesných tvarů se stejnou funkcí: výsledkem nominalizace VF může být také vyjádření predikace infinitivem či participiem. Tomuto vysvětlení pojmu nominalizace a rozlišení jejích možných realizací byla věnována první kapitola.

Ve druhé kapitole jsme se snažili zachytit verbální substantiva z hlediska slovotvorného. Ukázalo se, že motivovanost slovesem jako primárním ztvárněním predikace je určující pro charakter všech deverbálních derivátů, nejen názvů děje. Názvy aktantů, které jsou od slovesa odvozovány lexikální derivací, kopírují intenční strukturu, danou sémantikou slovesa. Vedle těchto derivátů stojí nomina actionis jako samostatná třída deverbativ. Svojí sémantikou se nevíce blíží fundujícímu slovesu: vyjadřují pouze děj. V rámci dějových jmen nacházíme skupinu verbálních substantiv, která se vyděluje zejména konzistentností svého odvozování, dále však i tím, že oproti dějovým jménům v užším smyslu zachovávají tato substantiva mnohem těsnější vztahy se svým motivujícím slovesem. Zároveň se zde však ukazují první rozdíly mezi srovnávanými jazyky: situace může být ilustrována tím, že pro češtinu a slovenštinu se ve starších gramatikách počítalo s verbálními substantivy jako s jedním z neurčitých tvarů slovesa, zatímco v gramatikách ruštiny se jejich spojitost se slovesem (kromě slovotvorné motivovanosti) nezmiňuje.

Aby bylo zřejmé, čím vlastně se verbální substantiva od slovesa liší, bylo nutné prozkoumat morfologické charakteristiky verbálních substantiv, tedy to, jaké významy jsou tato

deverbativa schopna vyjadřovat. Podle morfologických kategorií vlastních verbálních substantivům, kterým je věnována třetí kapitola, jde primárně o substantiva – vyjadřují všechny gramatické substantivní významy. V některých užitích, zejména ve svém primárním významu, tedy jako označení děje, však verbální substantiva vyjadřují i některé morfologické kategorie slovesné. Jde o predikační kategorie, které nějakým způsobem souvisejí se sémantikou děje (vid a rod slovesný). Čistě aktualizační predikační kategorie (čas, způsob a kongruenční kategorii osoby a čísla) verbální substantiva nevyjadřují, podobně jako například infinitiv. S problematikou slovesného rodu se váže i reflexivnost slovesa jako tvaru i jako lexikální jednotky. Do této kapitoly jsme tedy zahrnuli zkoumání reflexivity verbálních substantiv. I kapitolu věnovanou morfologii je nutné uzavřít zjištěním rozdílu mezi verbálními substantivy českými a slovenskými oproti tomuto typu substantiv v ruštině. Jedná se zejména o vyjadřování slovesných morfologických kategorií: i zde se verbální substantiva v češtině a slovenštině ocitají blíže slovesu jako slovnímu druhu v porovnání s verbálními substantivy ruskými. Ta totiž, jak se zdá, nevyjadřují vidové rozdíly a ani u nich není možné zkoumat funkce reflexiva, protože reflexivum u nich nikdy nestojí.

V poslední kapitole se věnujeme syntaxi nominální skupiny jako výsledku substantivní nominalizace větné struktury založené na predikátu ve formě VF. Zjišťujeme totiž, že vedle některých morfologických kategorií zachovávají verbální substantiva i základní větotvornou vlastnost slovesa: valenci. Vysvětlujeme zde rozdíl verbální a substantivní valence a charakter valence deverbální. Na jazykovém materiálu získaném z jazykových korpusů a s východiskem v českých zkoumáních adnominální (deverbativní) valence se pak alespoň v základech snažíme zjistit to, jak se chovají jednotlivá adnominální valenční doplnění z hlediska povrchových realizací v bezpředložkových pádech – které hloubkové role ten který tvar u predikátu vyjádřeného verbálním substantivem obsazují, jaká je jejich distribuce a co může toto jejich uplatnění ovlivňovat. Překvapivě přes všechny dosavadní zjištěné rozdíly mezi „západoslovanskými verbálními substantivy“ (tedy VS v češtině a slovenštině) a substantivy na *-nije/-tije* v ruštině zde zásadnější odlišnosti strukturního rázu nenacházíme. Je však možné, že by se objevily při dalším zkoumání, zejména při analýze povrchově rozvinutějších víceaktantových valenčních struktur – jak tomu už v tomto prvním vhledu možná napovídají rozdíly ve slovosledu uvnitř nominální skupiny opět na jedné straně v češtině a slovenštině a v ruštině na straně druhé.

Jistě by bylo možné získat zajímavé výsledky například při zkoumání sémantiky verbálních

substantiv – zejména co se týče modifikací jejich významů směrem ke konkrétnosti – a toho, jaké mají tyto sémantické posuny důsledky morfologické a syntaktické. Zajímavé by bylo též rozpracování potenciálnosti v jazyce – v souvislosti se slovotvorbou by patrně byla verbální substantiva v češtině a slovenštině na jedné straně a v ruštině na straně druhé ideálním jazykovým materiálem pro tuto problematiku. Dalším tématem, které by jistě bylo hodné podrobnějšího zpracování, jsou povrchové realizace aktantů verbálního substantiva ovlivněné kontextem větné struktury, v níž je nominální skupina začleněna. Zdá se, že z konfrontace jednotlivých modelů této substantivní „diateze“ v češtině, slovenštině a ruštině by bylo možné získat poznatky prohlubující i poznání sémantiky a užití pádů v těchto jednotlivých jazycích. Zajímavým materiálem by byl tento typ nominalizace i pro zkoumání logické podstaty predikace a s ní související valence: gramatičnost struktury založené na verbálním substantivu musí mít určitě stejný charakter jako gramatičnost struktury s VF – například co se týče (nutnosti) povrchové realizace argumentů těchto různě ztvárněných predikátů, má však poněkud jiné podmínky. Každá z těchto otázek by si ale vyžádala samostatnou práci podobného, ne-li většího rozsahu.

Jako výsledek tohoto obecného zpracování verbálních substantiv můžeme uvést, že se jedná o jev pomezí, u něž musíme mít ohledně jevů každé jazykové roviny na paměti vždy dvě jeho složky: verbální a substantivní. Alespoň tak se nám tento typ deverbativ jeví ve svém primárním dějovém významu. Co se týče srovnávacího aspektu naší práce, není příliš překvapivým závěrem, že situace tohoto konkrétního jazykového jevu je velmi blízká v češtině a ve slovenštině, zatímco ruština se od nich v mnoha faktorech odlišuje.

Literatura

Adamec, P. (1989) Polyfunkčnost reflexivního elementu se v současné češtině. In: Přednášky z XXXI. běhu LŠSS. Praha, s. 53–66.

Buzássyová, K. (1974). Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava.

Daneš, F. (1985). Věta a text. Praha.

Dokulil, M. (1962). Tvoření slov v češtině I. Teorie odvozování slov. Praha.

Dokulil, M. (1982). K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. SaS XLIII, 4, s.

Dokulil, M. (1982). K otázce slovnědruhových převodů a přechodů, zvl. transpozice. SaS XLIII, s.257–271.

Dułowiczowa, I. (1976). Nomina actionis we współczesnym języku rosyjskim. Wrocław.

Furdík, J. (1967). O vide a väzbe pri slovesných podstatných menách. Slovenská reč XXXII., s. 65–74.

Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo jazyka. (Red. N. J. Švedova). Moskva, 1970.

Grepl, M. – Karlík, P. (1998). Skladba češtiny. Olomouc.

Hajičová, E., Panevová, J., Sgall, P. (2002). Úvod do teoretické a počítačnické lingvistiky. I. – Teoretická lingvistika. Praha.

Havránek, B. (1937). Genera verbi v slovanských jazycích II. Praha.

Horecký, J., Buzássyová, K., Bosák, J. a kol. (1989). Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava.

Hrabě, V. (1964). Polovětné vazby a kondenzace „druhého sdělení“ v ruštině a v češtině. Praha.

Chochlačeva, N. I. (1969). K istorii otgлагоl'nogo slovoobrazovanija suščestvitel'nych v russkom literaturnom jazyke novogo vremeni. Moskva.

Isačenko, A. V. (2003). Grammatičeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfologija I, II. Moskva (2., nezměněné vydání). (Isačenko 1, Isačenko 2)

Jelínek, M. (1962). K nominálnímu způsobu vyjadřování. Funkce dějových substantiv. Slavica Pragensia IV. 1962, s. 629–635.

Jelínek, M. (1963). Podstatná jména slovesná se zvrtným zájmenem. NŘ XLVI, s. 229–237.

Jelínek, M. (1967). Jména dějová. In.: Daneš, F., Dokulil, M., Kuchař, J. a kol.: Tvoření slov v češtině II. Praha, s. 562–653.

Karlík, P. (2000). Nejdůležitější typy nominalizace v češtině. In: Přednášky a besedy z XXXIII. běhu LŠSS, Brno, s. 81–87.

Karlík, P. (2002). Ještě jednou k českým deverbálním substantivům. Čeština – univerzália a specifika 4. Brno, s. 13–23.

Karlík, P. – Nübler, N. (1998). Poznámky k nominalizaci v češtině. SaS ILX, s. 105–112.

Komárek, M. (2006). Příspěvky k české morfologii. Olomouc, část 2. vydání.

Kolářová, V. (2004). Valence deverbálních substantiv: některé specifické posuny v povrchových realizacích participantů. In: Korpus jako zdroj dat o češtině. Brno, s. 113–125.

Kopečný, F. (1958). Základy české skladby. Praha.

Kopečný, F. (1958). Základy české skladby. Praha.

Kopřivová, M. (2004). Valence českých adjektiv. Praha.

Krátký slovník slovenského jazyka. Bratislava 2003.

Kučerová, I., Řezníčková, V. (2003). Korpus jako výzva k syntaktické analýze. Poznámky k syntaktické derivaci deverbativních substantiv v češtině. Slavia 72, s. 267–274.

Lamprecht, A. (1987). Praslovanština. Brno.

Lamprecht, A., Šlosar, D., Bauer, J. (1986). Historická mluvnice češtiny. Praha.

Miko, F. (1962). Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava.

Mluvnice češtiny 1. Praha, 1986. (MČ 1)

Mluvnice češtiny 2. Praha, 1986. (MČ 2)

Mluvnice češtiny 3. Praha, 1987. (MČ 3)

Morfológia slovenského jazyka. Bratislava, 1966. (MSJ)

Nádeníček, P. (2004). Několik postřehů k vnitřní struktuře a mikrosyntaxi verbálních substantiv podle SYN2000. In.: Karlík, P. (ed.): Korpus jako zdroj dat o češtině. Brno, s. 127–133.

Nižníková, J. (1994). Zložená menná skupina. In.: Nižníková, J.: Zo slovenskej skladby. Prešov.

Novotný, J. (1974): Aktualizační kategorie verba finita. In.: Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů (Varšava 1973). Praha, s. 183–187.

- Novotný, J. (1980). Valence dějových substantiv v češtině. Praha.
- Padučeva, E. V. (1977). O proizvodnykh diatezakh otpredikatnykh imen v russkom jazyke. In: Problemy lingvističeskoj tipologii i struktury jazyka. Moskva, s. 84–107.
- Panevová (1998). Ještě k teorii valence. SaS ILX, s. 1–13.
- Panevová, J. (1980). Formy a funkce ve stavbě české věty. Praha.
- Panevová, J. (2000). Poznámky k valenci podstatných jmen. In: Čeština – univerzália a specifika 2. Brno, s. 173–180.
- Panevová, J. (2001). Problémy reflexivního zájmena v češtině. In: Sborník přednášek z 44. běhu LŠSS. Praha, s. 81–88.
- Panevová, J. (2002). K valenci substantiv (s ohledem na jejich derivaci). Zbornik Matice Srpske za slavistiku 61, s. 29–36.
- Panevová, J. (2007). Znovu o reciprocitě. SaS LXVIII, s. 91–100.
- Pauliny, E. (1943). Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava.
- Piřha, P. (1984). Case Frames of Nouns. In: Sgall, P. (ed.): Contributions of Functional Syntax, Semantics and Language Comprehension. Praha – Amsterdam, s. 225–238. (přetisk z Linguistic Studies Offered to B. Sierstema, 1980)
- Piřha, P. (1981). On the case frames of nouns. In: Prague Studies in Mathematical Linguistics, Vol. 7. Praha, s. 215–224.
- Piřha, P. (1982): K otázce valence u adjektiv. SaS XLIII, s. 113–118.
- Příruční mluvnice češtiny. Praha, 2003 (2., opravené vydání). (PMČ)
- Roudný, M. (1967). Jména výsledků děje. In: Daneš, F., Dokulil, M., Kuchař, J. a kol.: Tvoření slov v češtině II. Praha, s. 266–280.
- Ružička, J. (1956). Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku. Bratislava.
- Slovenská gramatika. (Pauliny, E., Ružička, J., Štolc, J.) Bratislava, 1968. (SG)
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha 2003. (SSČ)
- Slovník spisovného jazyka českého. Praha 1989 (2., nezměněné vydání). (SSJČ)
- Soták, M. (1978). Dejové substantíva v slovenčine a ruštine. Bratislava.
- Straková, V. (1980). K morfosémantické analýze substantiva verbálního (na materiále češtiny a ruštiny). In: Studie ze slovanské jazykovědy III. Praha, s. 63–106.

Večerka, R. (1984). Staroslověnština. Praha.

Vendler, Z. (1968). Adjectives and Nominalizations. The Hague – Paris.

Žaža, S. (1999). Ruština a čeština v porovnávacím pohledu. Brno.

Korpusy:

Český národní korpus - SYN2005. Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005.
Dostupný z WWW: <<http://www.korpus.cz>>.

Slovenský národný korpus – prim-3.0-public-all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV
2007. Dostupný z WWW: <http://korpus.juls.savba.sk>.

Национальный корпус русского языка.

© 2003–2008

Dostupný z WWW: <http://www.ruscorpora.ru>.

Résumé

Substantivní nominalizace na *-ní/-tí* v češtině, slovenštině a ruštině

Tato diplomová práce se věnuje verbálním substantivům na *-ní/-tí* v češtině, slovenštině a ruštině. Jejím hlavním předmětem je syntaktické chování nominální skupiny založené na verbálním substantivu tohoto typu. Tato struktura se sémantickým predikátem ve formě verbálního substantiva je chápána jako výsledek substantivní nominalizace větné struktury konstituované predikátem ve formě verba finita. Vedle syntaxe nominalizovaného predikátu, především jeho valence, je sledována i slovotvorná situace deverbativ a jejich morfologické vlastnosti. Jazykové materiály jsou získány z korpusů SYN2005 Českého národního korpusu, Prim-3.0 Slovenského národního korpusu a korpusu Osnovnoj korpus Národního korpusu ruského jazyka.

Substantive Nominalizations in Form *-ní/-tí* in Czech, Slovak, and Russian

This final thesis deals with verbal substantives of form *-ní/-tí* in Czech, Slovak, and Russian. It focuses on syntactical behaviour of nominal group based on verbal substantive of this kind. This structure with semantic predicate of verbal substantive form is treated as a result of substantive nominalization process, subject of which is sentence structure based on the verbum finitum predicate. Within the syntax of the nominalized predicate, its valency in the first place, it concerns the formation of the mentioned kind of deverbatives and their morphological character as well. The language material on which the thesis is based, comes from corpora SYN2005 (Czech National Corpus), Prim-3.0 (Slovak National Corpus), and Osnovnoj korpus (Russian National Corpus).